

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 12, Sayı: 1, Sayfa: 231-260, ELAZIĞ-2002

BOŞ ZAMAN ÜZERİNE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Theoretical approaches on leisure

Ömer AYTAÇ*

Özet

Modernitenin yeniden üretim sürecinde boş zamanlar, özellikle kapitalist isterlere uygun şekilde organize olmakta ve yeni anlam ve kullanım değerleri içermektedir. Boş zamana ilişkin kuramsal yaklaşımlar, boş vaktin taşıdığı ideolojik, politik, anamalcı ve toplumsal implikasyonları öne çıkartarak, boş vakit üzerinde egemen manipülatif aygıtların rolünü ve özellikle de ticari sömürüye yatkın doğasını eleştiri konusu etmektedirler. Burada; modernite öncesi yaklaşımlara (Antik Dönem Yunan, Roma, Orta Dönem, Püriten Avrupa) ana hatlarıyla temas edilerek, özellikle Marx, Lafargue, Veblen, Russel, Fromm, Riesman, Adorno ve Horkheimer, Gorz, Baudrillard, Yeni Zamanlar ve Postmodernizm'in boş zamana ilişkin yaklaşımları üzerinde durularak, boş vaktin modern dönemle birlikte aldığı yeni görünümlere açıklık getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Boş zaman, modernite, tüketim toplumu, kültür endüstrisi, yeni zamanlar, postmodernizm

Abstract

Leisure times, which is in the reproduction of modernity process, in particularly become organized according to appropriate forms of capitalist aims. In addition, it includes new meanings and use values. Theoretical approaches related to leisure bases on critic of the role of sovereign manipulative instruments and its primary nature of closeness to the commercial exploitation by bringing forward to leisures ideological, political, capitalist and societal implications. Consequently, in this study base on main characteristics of pre-modernity approaches (Antique Greek Period, Rome, Middle Period, Puriten Europe), in particularly, new forms taken by leisure through modern times have been evaluated by basing on Marx, Lafargue, Veblen, Russel, Fromm, Riesman, Adorno and Horkheimer, Gorz, Baudrillard, New Times and approaches of Postmodernism related to leisure.

Key Words: leisure, modernity, consumer society, culture industry, new times, postmodernism

* Yrd.Doç.Dr. Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü. oaytac@firat.edu.tr

Giriş

Boş zamanın bağımsız bir yaşam alanı olarak algılanmasının tarihi eski değildir. Özerk bir boş zaman algısı daha çok modern döneme aittir. Endüstriyalizmle birlikte değişen toplumsal ve kültürel hayat, kendi içinde özerk yaşam alanları ortaya çıkardı. İşin/çalışmanın (work), zorunlu, eşgüdümlü, kuralcı, örgütlü ve ritüel bir kurguya kavuşması, çalışmadışı alanın da endüstriyal egemen ilkeler doğrultusunda dönüşmesini mümkün kıldı.

Taylorist/fordist çalışma düzeninin sınır tanımaz yayılcılığı, işlik dışı alanı da kendi ölçeğinde disipline ederek rasyonel bir örgütsel işleyişe açmaktadır. Taylorizm sadece üretim süreciyle sınırlı kalmadı, üretim dışı boş vakit alanları, eğlence, tüketim aktiviteleri vs. taylorcu mantık tarafından reorganize olmaktadır. Bir başka deyişle Taylorizm üretim kadar tüketimi de düzenlemekte, boş vakit ve tüketim etkinlikleri taylorcu kâr/maliyet hesaplarına göre işlemektedir (Webster-Robins, 1989: 334).

Bürokratik rasyonalitenin işlik dışı alanı kuşatması, boş vakit kavramında kimi anlamsal kaymalara sebebiyet vermektedir. Çünkü, boş vakitler, spontane yaşanacak, çalışanların kendilerini yeniden kuracakları eğlenti/dinlenti alanları olmaktan çıkarak, yapay eğlence isteği üreten dev endüstrilerin planlama ve tasarım hesaplarına göre reorganize olmakta ve bu yönde yeni anlamlar kazanmaktadır.

Boş zamanın algılanma ve yaşanma pratiklerine ilişkin bu başkalaşım, kavramın asli anlam yüküyle zıtlaşan noktalarını ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Boş vaktin farklı amaçlarla konumlandırılması bu alandaki düşünsel yaklaşımların çeşitlenmesine yol açmaktadır. Burada kavramın, ideolojik, politik, tüketimci ideoloji, kültür endüstrisi vb. bağlamlarda nasıl bir algı yüküyle karşı karşıya olduğu, bazı kuramsal yaklaşımlar özelinde açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

İş ve Boş Zaman Kavramları

İş, amaçlı bir dizi eylemliliği ve bunun için geçirilen süreyi kapsar. Bu eylemlilik çoğu kez, zorunluluk, bağlayıcılık, disipline olma, örgütsel normlara dayanma gibi formalist bir yapılanmaya dayanır. İşin doğasında, bireyin istencine hükmeden bir zorunluluk/bağlayıcılık vardır. Bu durum, bireyin serbest, özgür devinimini devre dışı bırakır. Kişisel ya da kurumsal zorunluluk bağıyla faaliyette bulunma, bağımsız hareket etmeyi, kişisel tasarrufta bulunmayı imkan dışı kılmaktadır.

Boş zaman genelde iş/çalışmayla ilintili görülmüştür. İşten artan, geriye kalan, bağlayıcılık ve zorunluluktan uzak bir zaman olarak tanımlanmıştır. Bu zaman dilimi, kişinin özgür iradesiyle, kendi istenciyle kullanacağı, tasarrufta bulunacağı bir zaman dilimidir. Ancak zamanla çalışmanın önceliği sorgulanmaya başlandığından bugün bir çok sosyolog, boş zamanı kendi bağlamıyla ilintili tanımlanması gereğinden söz etmektedir.

Applebaum'a göre, modern dönemle birlikte boş zaman kavramı başlı başına bir sorun haline geldi. Kullanıma açılan zamanın geçirilmesi gerçekte bir demokrasi sorunu olarak görülmeye başlandı. Bu zamanın kurulu düzene katılma ya da onu sorgulama, değişim talepleri için entelektüel temel oluşturma fırsatı olarak kullanılacağı ise açık değildir. 1960 ve 1970'lerde daha fazla ücretense daha fazla boş vakit talep eden güçlü bir toplumsal hareket mevcuttu. Ancak, Roberts ve Olszewka'nın da belirttiği gibi, 1980 lerden itibaren iktisadi ve siyasi sorunların boş vakti ve daha fazla serbestiyi gözden çıkarma pahasına yadsınmasına neden oldu. Boş vakti niçin, nasıl ve kim için, ne derece tadına vararak geçirdiğimiz tartışmalıdır. İş haftası ve saatler bu yüzyılın başından itibaren azalma gösterdiyse de, son yirmi yıl içinde radikal değişiklik beklentisi gerçekleşmiş değildir (Applebaum, 1997: 48).

Kapitalist uygarlık açısından boş zaman, çalışmanın yeniden üretimi için gerekli bir zaman/yaşam alanıdır. Kapitalist çalışma düzeninin yeniden üretimi için, çalışmaya hazır biyolojik ve zihinsel dinginlik noktasında işgörene ihtiyaç duyulması, bu vakti çalışmanın doğurduğu ve verim düşüklüğüne yol açabilecek yorgunluğun giderilmesine hizmet edecek bir kullanıma açılmasına yol açmıştır.

Endüstriyel uygarlığın katettiği mesafeye paralel olarak boş zaman ve iş süreleri arasındaki sınırlar netleşerek, her iki alanın içeriği belirginlik kazanmıştır. Endüstriyel ve hatta gelişmekte olan ülkelerde gözlenen en büyük değişikliklerden biri boş zamanlardaki kayda değer artıştır. Boş zamanın artışı, bu zaman diliminde etkinlik yarışına giren sektörlerde canlanmaya neden olmaktadır. Örneğin, turizm, spor, oyun, hobiler, tüketim, dinlence ve eğlenceye dayalı endüstriyel alanlarda, boş zaman üzerinde hakimiyet mücadelesi veren sektörel faaliyetlerde yoğunlaşma görülmektedir. Bu faaliyetler bir bütün olarak boş zaman endüstrisinin doğmasını beraberinde getirdi. Bu durum, bireyi ya da toplumsal kesimleri boş zaman endüstrisinin direkt hedefi haline getirerek bu alanda, endüstriyel kuralların hakimiyetinin pekişmesine neden oldu. Bugün Batı toplumlarında endüstriyel aklın hakimiyetine bağlı olarak, gerçekte endüstriyel etik ve çalışma modelinin dışına çıkma, onun bağlayıcılıklarından kurtulma şeklinde öne çıkan boş zaman faaliyetleri, paradoksal bir şekilde yine endüstriyel ratio'ya teslim olur tarzda yapılanır hale gelmektedir. Bu çelişik durum, bireyin özgür seçimini imkansız kılarak, endüstriyel ilkelere uymasını, anamalcı kâr maksimizasyonunun aracı haline gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Boş Zamanın Algılanma Stilleri ve İçeriklendirme Çabaları

Modern toplumda boş zamanın değişen anlamı ve bu alanda ortaya çıkan etkinliklerin ideolojik ve ticari sömürüye yatkın doğası, boş zamanı bir yaşam hakkı olmaktan çıkarmakta bu alanın ticari/endüstriyel/siyasi ve ideolojik bir av sahası olarak görülmesini beraberinde getirmektedir.

Boş zamana ilişkin kuramsal çalışmalar konuya daha çok çalışma ilişkileri-boş zaman ikilemi açısından yaklaşır. Çalışmanın insan hayatındaki merkezi rolü ve çalışmanın dinlenme, eğlenme, rahatlama ile organik irtibatı, boş zamanı çalışmayla ilintili ele almaya götürmektedir. Çalışmanın yüceltilmesi, kapitalist düzenin sürekliliği için bir önkoşul olarak kabul ediliyorsa da, toplumbilimciler en az çalışma kadar boş zamanın da önemsenmesi gerektiğini vurgularlar.

İlk dönem kapitalist etik tarafından hiç de hoş karşılanmayan boş zaman hakkı, sonraları artı değer oluşması ve üretim için tüketime duyulan gereksinim, hem boş zamanı kabullenen hem de bu zamanı bir tüketim alanı olarak düzenlemek isteyen iktidar çevrelerinin boş zaman üzerinde etkinlik kurmalarını getirdi. Buna karşın sosyal bilimcilerin bir yaşam hakkı olarak boş zamana eğilmeleri, bireyin varoluşunu sağlayacak bir alan olarak görmeleri ve çalışmadışı zamanın artırılmasına yönelik çabaları, boş zamanın özerk bir alan olarak belirmesine zemin hazırlamıştır.

Boş zamanın içeriklendirilmesine ilişkin farklı kuramsal yaklaşımlardan söz edilebilir. Örneğin, bir yandan, boş zamanın çalışmanın bir ürünü, onun tamamlayıcısı ve çalışmaya bağımlı bir zaman dilimi olduğu bundan dolayı da bağımsız bir serbest zaman teorisinin düşünülmemeyeceğini ancak genel bir çalışma teorisi içinde varlığının makul görülebileceğini savunan “anakronistik çalışma” teorisine karşılık, bir boş zaman uygarlığından sözeden, “çalışmanın sonunun geldiğini” ileri süren, üretim, emek ve işçi sınıfı gibi kavramların önceliğini yadsıyan ütopyik yaklaşımlar bulunmaktadır (Argın, 1992:30).

Söz konusu her iki yaklaşım da gerek çalışmayı gerekse de boş zamanı kendi bütünselliği içinde kavramaktan uzaktırlar. Bir kısmı çalışmayı yüceltirken diğeri tümüyle yadsımakta ve çalışmanın sonundan bahsederek ütopyik bir toplum tasarımı öngörmektedir. Bugün için boş zaman çok boyutlu bir algılama ve kullanım değerine sahiptir. Toplumsal, siyasal, iktisadi ve kültürel sistemle ilişkili ve gündelik hayata dair anlam üretimiyle ilgili politik implikasyonlar içermektedir. Bu yüzden de, iktidar çevreleri kadar, entelektüel mahfiller açısından da derin düşünümsellik taşımaktadır.

Modernite Öncesi Boş Zamana İlişkin Yaklaşımlar

Boş zamana ilişkin özerk bir alanın varlığı moderniteyle ilişkili görünmekle birlikte boş zamanın varlığı, algılanması ve konumlandırılmasının tarihi eskidir. Bu kavramı ve farklılaşan doğasını anlamak için tarihsel deneyimlere bakmakta yarar bulunmaktadır. Bugün olduğu kadar eski dönemlerde de boş zaman, düşünürleri yakından ilgilendirmiş, bu zamanın toplumsal koşullara göre optimal kullanıma açılmasına çalışılmıştır. Zamanın yerine ikame edilecek alternatif bir kaynak olmadığı gerçeği bu kaynağın birey ve toplum açısından yararlı kullanılması yönündeki çabaları artırmıştır.

Antik Yunan’da boş zaman, iyilik, güzellik, hakikat ve bilgi gibi dünyanın üstün

değerleriyle uğraşmak, bunlar üzerine düşünmek olarak anlaşılmıştır. Bu düşünceye göre, boş zaman, bir şey yapılmayan zaman değildi. Aksine, seçkinlik, derin düşünme, estetik hazlar ve beğeni oluşturma zamanıydı. Boş zaman bir ölçüde ruhun arındırılması, derin düşünümSELLİK YÜKLÜ bir zaman olarak görülüyordu. Boş zaman, bu yüzden iş/çalışmayla ilişkilendirilmekten uzak idi. İş-boş zaman algısı, sınıfsal düzeyde farklı değer ve ayrışma sahipti. Bir başka deyişle iş/boş zaman sınıfsal katlaşma bağlamında farklı algı yükleriyle anlaşılıyordu. Çalışma alt sınıfa özgü bir etkinlik iken, boş vakit seçkinlere/iktidar çevrelerine ait bir ayrıcalıktı. Seçkinler (aristokratlar) ile az okumuşların ve kölelerin boş zamandan anladıkları ve bu zamanı kullanma biçimleri farklıydı. Toplumsal örgütlenme ve egemen anlayış, farklı kesimlerin sınıfsal konumlarıyla eşdüŞEN algılama, beğeni ve estetik hazza sahip olmasını, sınıfsal kıstaslara uygun tavır sergilemesi esprisine sahipti (Juniu, 2000:69). Bu dönemde, tartışılan konuların başında, “eğlencenin etiksel boyutu” gelmekteydi. Aristo, sınıfsal farklılaşmadan yana tavır koyarak, toplumda, seçkinlerle köleler için yapılan sanatın ve kültürel ürünlerin birbirinden ayrışması gerektiğini savunmaktadır. Seçkinler için, kaliteli ve yüksek nitelikli kültür ürünlerinin tüketilmesi gereğinden söz ederken, düşük seviyeli, kaba kültür ürünlerinin tüketicilerinin köleler olabileceğine işaret eder. Aristo seçkin kültürün incelmış, rafine bir nitelikte olduğunu ve ancak seçkinlerin ve yönetici konumunda olanların bu düzeydeki kültürel ürünlerin muhatabı olabileceğini belirtir. Yönetilen ya da köle sınıfın, kaba/yoz bir dünyaları olduğunu ve bunların düşük beğeni düzeyinde sanatlarla iştigal etmeleri gereğini vurgular (Batmaz, 1981: 167). Aristo bu düşüncesi ile kaba kültür içine soktuğu kölelerin kültürel beğeni düzeylerinin yükseltilmesine ilişkin bir çabayı gerekli görmez. Kültürel ve sanatsal ürünlerin, sınıfsal konum gözetilerek tüketime açılması, sınıflar arası rijit farklılıkların doğmasına neden olmakla birlikte Aristo toplumun süregenliği açısından bu farklılığın bilinçli bir biçimde devamını zorunlu görür. Zira sınıfsal ayrılaşma bu bağlamda fonksiyoneldir. Boş zaman, bu dönemde, özerk bir alan olarak algılanmamakla birlikte bu zamanın kullanılma biçimi sınıfsal kesimler açısından farklılaşıyordu.

Eski Yunan’da gözlemlenen bu ikilem, boş zamana sahip olan bir seçkinler sınıfı ile seçkinler için çalışmaya azmettirilmiş köleler sınıfının üretim sürecindeki farklılaşan rollerinden kaynaklanıyordu. Bir başka deyişle, üretim sürecinde ayrılaşan insanlar, yaşamın üretim dışı diğer alanlarında da; örneğin kültürel ve sanatsal etkinliği tüketme noktasında da farklılaşıyordu. Antik dönemde tam anlamıyla “boş zaman sınıfları”nın egemenliği söz konusudur.

Romalı’lar, Yunanlı’lardan uzak bir boş zaman algısıyla hareket ettiler. Gevşeme/rahatlama ve eğlenceli boş vakit etkinlikleri için iş dışı zaman oluşturdular. Greek döneminin aksine Roma döneminde, boş zaman sınıfsal bir hak değildi ve

dolayısıyla bir sosyal statü ve bir yaşam tarzını ifade etmiyordu. Boş zaman üretici aktivitelerden sonraki bir zamandı ve işin/çalışmanın yeniden üretimi için gerekli bir rahatlama/boşalma zamanıydı. Bir bakıma boş zaman işi destekleyici onu takviye edici bir kullanımı içermiştir. Boş vaktin, yönetsel ve toplumsal gönenç açısından bir fonksiyonelliğe sahip olması, bu vaktin yönetici kesim tarafından değişik eğlenceler sunularak optimal şekilde kullanılmasını getirmiştir. Kitle boş zaman türleri (oyunlar, spor, gladyatör dövüşleri vs.) bu dönemde ortaya çıkmış ve işi tamamlayıcı olarak görülen bu boş zaman görüşü, modern zamanlardaki anlayışla da paralellik taşımaktadır (Juniu, 2000: 69).

Orta dönemde boş zaman, sadece bir dinlenme ve etkinlik zamanı değil, aynı zamanda üst sosyal tabaka arasındaki bir sosyal temsil alanıydı. Yunan düşüncesinin aksine boş zaman, işten boşalma ve hangi etkinliğe katılacağını seçme özgürlüğünü ifade ediyordu. Geç orta çağda, boş zaman; gösteriş, lüks, haz ve israfa doğru dönüşmeye başladı. Boş zamanın kullanımı köleci çalışma düzeninin aksine bir soyluluk işareti oldu (Juniu, 2000: 70). Veblen'in "gösterişçi tüketim" anlayışıyla çakışan bu boş zaman anlayışı, yapay bir zenginlik, prestij ve güç kaynağı olarak modern zamanımıza kadar gelir.

Modern Dönem ve Boş Zamana İlişkin Yaklaşımlar

Modern dönem, büyük ölçekli toplumsal dönüşümler sonrasında belirdi. Siyasal, iktisadi, kültürel, sanatsal hareketler modernlik için bir temel oluşturdu. Modernliğin belkide en etkin üretim süreci iş/çalışma yapılarında kendisini gösterdi. Çalışma yöntemleri ve iş etiğindeki dönüşüm modernliğin maddi yükselişi için bir sıçrama noktası oluşturdu. Bu durum, iktisadi, siyasi, toplumsal, ailesel, kentsel alan, kimlik, boş vakit vb. çok farklı alanlarda yeni oluşumlara yol açtı.

İş/çalışma alanındaki dönüşümler 18. yüzyılla büyük bir ivme kazandı. 1700'ler boyunca Püriten iş etiği, iş ve aile sorumluluğu Luther'in dinsel yorumu ekseninde yeniden yapılandı. Boş vakti "başboşluk" ve "israf" zamanı olarak gören püritenizm, aylaklığı, hedonizmi, harcamayı, başboşluğu günah olarak nitelendirdi. Çalışmaya, tasarrufa, çileciliğe, hazzı ertelemeye kutsiyet atfederek sermaye oluşumunu teşvik eden Protestan iş etiğinin, çalışma ilişkilerini belirlemesi, dolaylı olarak iş dışı alanı (özel/sosyal alanı) da püriten öğeler doğrultusunda reorganize etmiş oluyordu. Endüstri devrimi, çalışma saatlerinde kayda değer bir artış getirdi. Ana hedef üretimi artırmak olduğundan, işçilerin sömürülmesi, güç ve elverişsiz koşullara maruz kalmaları bu dönemde yaygınlık kazandı (Juniu, 2000: 70). Çalışma hayatı Püritenizmin yanısıra, Taylorist ilkeler doğrultusunda giderek kuralcı, eşgüdümlü, metodik ve baskıcı bir niteliğe kavuştu. 19. yüzyıl Batı Avrupa'sında yaşayan insanlar belki de tarihin en ağır ve güç çalışma koşullarına tanık oldular. Bu insanlar çalışmanın erdemine ve kutsiyetine

koşullandırılmışlardı. Çalışmadan kazanç sağlayan, kâr elde eden çıkar grupları ve patronlar da kitlesel çalışmayı organize ederek endüstri toplumunu bir çalışma kampına dönüştürdüler. Bu zamana dek en büyük erdem kabul edilen ve yalnızca zengin ve seçkinlere özgü olan tembellik, artık bir hastalık olarak kabul edilir oldu. Çalışmanın bu denli kutsanması ve yaşamın temel ereği haline getirilmesi esasında toplumun zihinsel yapısına nüfuz edebilen aktif ve manipülatif bir ideolojinin tüm toplum kesimlerine yayılmasının somut görünümüleri olarak kabul edilebilir. Kuşkusuz reformasyon sonrası protestan etiği, çalışmanın içselleştirilmesi ve temel bir yaşam ereği haline getirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Çalışma saatlerinin artırılması, kadın, yaşlı ve çocukların çok güç koşullarda çalışmaya zorlanması ve artan sömürü, sonuçta, daha az çalışma saati ve daha çok ücret talep eden işçi hareketine yol açtı. Uzun mücadeleler ve sendikal hareketler sonucunda işçilerin durumunda görece iyileşmeler gözlemlendi. Çalışma saatleri azaltılmaya (ki o dönemlerde bir işgünü 16-17 saati buluyordu) çalışıldı, ücret dengesizlikleri ve ücret artışı yoluna gidildi. Bu gelişmeler, çalışmadan eksiltelen bir artık zamanın oluşmasına, kişinin kendince tasarruf edeceği zamanın oluşumuna yol açtı. Tarihsel olarak boş zaman, net bir anlama kavuştu. İş ve iş-dışı diye ikili bir sosyal alan oluştu. Yunan'da, Roma'da, gösterişçi Ortaçağ'da ve pürütenlerin döneminde bu anlam, boş vaktin net ayrımından uzaktı ve iş ile içiçe geçmişlik söz konusuydu. Kapitalist gelişmeyle birlikte, boş vakit, işten çıkartılan bir zaman ve işin yeniden üretimi için gerekli zaman olarak bir açıklığa kavuştu. Dolayısıyla boş zaman, işe bağımlı ve iş'in ikamesi için gereksinilen bir alan olarak tasarlanarak yine işin uzantısı bir alan olarak kaldı. Hemingway, boş zamanın, "artan metalaşma ve tüketimcilikle deforme olduğunu" belirtmektedir. Boş zamandaki özgürlüğün tarihsel anlamı tüketimcilikle kaybolmuştur. Boş zaman artık ne kişisel gelişme ve derin düşünümsellik zamanı ne de sosyal fayda/yararlanma zamanıdır (Hemingway, 1996; Juniu, 2000: 70).

İşin yeni yapısı, öncelikli olarak daha fazla iletişim ve eşit paylaşmadan oluşan sosyal etkileşim unsurlarının yeniden yapılanmasını talep etmektedir. İş/çalışma ilişkileri, işçi ve işveren arasındaki alışveriş ilişkisini dönüştürdü. Amaç, sosyal etkileşimci yaklaşımla üretimi artırmak ve istikrarı sağlamaktı. Ekonomik ödüller (imkan/gelir) sosyal ödüllerle desteklenmeye çalışıldı. Ekonomik ödül, işçiye boş zamanı satın almaya ve sonuçta hazzı satın alma gücü verdi (Kelly, 1996; Juniu, 2000: 71). Fakat, işin azaltımından ortaya çıkmış olan bu yeni boş zaman, endüstrileşme tarafından tahrip edilmiş sosyal dayanışma duygusunu restore edemedi. Boş zaman, materyalist yaşam tarzıyla ilişkilendirildi ve bir sosyal kontrol aracı olarak görüldü. Boş zamanın tüketimi işe yansdı; boş zaman daha bireyselci hale geldi ve alışveriş ilişkilerini içerir oldu (Hemingway, 1996; Juniu, 2000: 71).

Tüm bu gelişmeler, çalışmanın yeniden üretimi için boş zamana gereksinim duyan sınıflar ortaya çıkardı. Üretim süreçlerine bağlı olarak sınıfsal ayrımlar belirginleşti. Farklı sınıfsal süreçleri yaşayan çalışanların, serbest zamanlarda gösterdikleri yaşam deneyimleri çeşitlendi. Boş vaktin anlamı ve kullanım değeri başkalaştı ve bu durum boş vaktin sosyolojik bağlamına ilişkin farklı kuramsal yaklaşımların geliştirilmesine zemin hazırladı.

Marx ve Boş Zaman

Marxist kuram için boş zaman, toplumun temel bir sorunsalını oluşturmak yerine daha çok alt yapısal sorunların çözümü ile gerçeklik kazanacak bir boyutunu içerir. Çalışmaya yönelik sorunların aşılması dolaylı olarak bağımlı sınıfın lehine sonuçlanacaktır. Marx'a göre, "artı-emek yaratmak için gerekli emek-zamanı azaltmak değil, toplumun gerekli emeğini belirli bir asgari dereceye düşürmek söz konusudur artık. Bu azalmanın dolaylı sonucuysa, toplumun tüm üyelerinin, herkese tanınmış olan boş zaman ve olanaklar sayesinde, sanat, bilim vb. alanlardaki eğitimlerini geliştirebilmeleridir" (Marx,1997: 26).

Marx, boş vakti insan gelişiminin alanı olarak görür. Ona göre, "boş zamanı olmayan, tüm yaşamı uyku, yemek ve benzeri şeylerin getirdiği fiziksel kesintiler dışında kapitalist için çalışmakla geçen kişi, yük hayvanından bile aşağıdır. Kendi dışına yönelik zenginlik üreten bir makinedir yalnızca" (Marx, 1997: 27).

Marx'ın işin insancıllaştırılmasına ilişkin savları, daha çok yönetsel düzeyde, işçi-patron ilişkisi özelinde yoğunlaşıyor. Bundan dolayı, boş zaman hakkının işçilerin yaşamsal hakkı olması gerçeği çoğu kez yadsınmıştır. Oysa, bireysel özgürleşimin, kendilik gerçekleşiminin ve yerleşik/kurulu iktidarla boy ölçüşmenin bir yolu da boş zamanın bireyin kendi varoluşu üzerinde düşünmesini sağlayıcı bir yüklemle içeriklendirilmesine bağlıdır.

Marxist yaklaşımı restore edercesine konuya yaklaşan iki düşünür, Gorz ve Dumazedier ise, gerçekte, Marx'ın serbest zamanın toplumsal önemini kavrayan ilk düşünürlerden biri olduğunu ancak ilk dönem kapitalist toplumun içinde bulunduğu yaşamsal sorunların Marx'ı daha temel sorunların tartışmasına yönelttiğini öne sürmektedirler. Ancak Marx'ın çalışmadan geriye kalan zamanın "insani gelişmeye hizmet edeceği" öngörüsünün doğrulanmadığını ileri süren Dumazedier, boş zamanın her zaman insani gelişmeye hizmet etmekten uzak olduğu, şu andaki toplumsal süreç içinde boş zamanın bazen insanın aşağılanmasına, bazı durumlarda da onun kültürel gelişimine hizmet ettiğini dile getirmektedir. Ona göre serbest zaman "toplumsal konformizme de, yaratıcılığa da, toplumsal katılıma da, kaçışa da hizmet edebilir" (Argın, 1992: 34).

Bir Boş Zaman Manifestosu: Lafargue'nun "Tembellik Hakkı"

Lafargue, "*Tembellik Hakkı*" (1883) adlı eserinde çalışma denilen çilgınlığa karşı insanoğlunun karşı koymasını gerektiğini savunur. Çalışmanın tümüyle yadsınması yerine herkesin çalışmasını, buna karşın çalışma sürelerinin günde en fazla 3 saatle sınırlı tutulmasını önerir. Geriye kalan zaman ise, insanların yaratıcı etkinliklerde bulunmaları için serbest bırakılmalı, baskıcı ve müdahaleci etkilerden arındırılmalıdır. Burjuvazinin ancak çalışanın yaşamaya hakkı olduğu şeklindeki "çalışma hakkı" prensibine karşı koyan Lafargue, "Tembellik Hakkı" adı altında "boş zaman hakkı'nı savunur. Lafargue'ya göre emekçiler günde 14-16 saat, çok güç koşullarda çalışmak suretiyle tüm insani, moral ve sanatsal yaratıcılıklarını yitirmekteler, bu durum emekçilerin varoluşsal bilinçlerinin aşınmasına ve yönetici seçkinlerin onlar üzerindeki denetim ve eşgüdüm erkinin kurumlaşmasına yol açmaktadır. Lafargue'nun temel amacı bireyin fiziksel ve zihinsel potansiyelini başkası için tüketmesi yerine kendine özgü yaratıcılıklarını sergileyebilecekleri faaliyetler içine girmek suretiyle bilinçleri üzerinde denetimi ortadan kaldırmak ve bireyin kendisini ikamesine olanak tanımaktır (Lafargue, 1999).

Lafargue, makinanın insana özgürlüğünü bahşeden bir tanrı olduğunu, onu zor ve yıkıcı çalışma koşullarından uzaklaştırdığını, özgürlük ve boş zaman olanağı sunduğunu belirtmektedir. Lafargue'ya göre makinelerin etkili kullanımı sonucu, çalışma süreleri en fazla 3 saatle sınırlı tutulacak ve bu durumda "toplumsal hiyerarşi, bölüşüm ve organizasyonda radikal değişimler" meydana gelecektir (Lafargue,1999:112).

Lafargue, burjuvazinin emekçi kitleyi tümüyle çalışma kölesi olarak tutmak için kilise geleneğinden uzaklaştırdığını ileri sürer. Çünkü kilise emekçilere yılda 90 gün dinlenme hakkı taniyordu. Burjuvazi, üretimi ve kazancı artırmak için tatilleri kaldırarak, dinlenceyi en aza indirdi. Burjuvazinin yükselmesi ile birlikte çalışma günleri ve saatleri kilisenin kutsal önplanda tutan düzenlemelerine göre değil kâr ve kazancı ön planda tutan bir düzenlemeler ağına göre gerçekleşmeye başladı. Burjuvazinin yükselişi ve kapitalist ahlakın yaygınlaşması ile birlikte boş zaman sürekli yadsınan bir olgu haline geldi (Lafargue, 1997: 11-22). Lafargue'nun kapitalist çalışma etiğine ilişkin sorgulamaları kuşkusuz 19. yüzyıl Batı Avrupa'sında çalışmanın insan hayatının temel ereği sayılmasına ve ayakta kalmak için çok çalışmanın insanın yazgısı olarak görülmesi gerçeğine dayanmıştır. Batı Avrupa'da ilk kapitalist geleneğin oluşma sürecinde birey ve toplumsal kesimlerin kapasitelerini çok aşan zor şartlarda işe koşulması, Lafargue'nun bu çalışmaya karşı "boş zaman hakkını" bireyin temel gereksinimi olarak görmeye itmiştir.

Lafargue, çalışmanın başlı başına amaç haline gelmesinin temelindeki rasyonalizmi emekçi kitlenin anlamadığını belirtir. Kapitalizm, fazla üretimi yok etmek için tüketici hazza ihtiyaç duymakta ve bunu bireyler için değil kendi iktidarını sürekli kılmak için istemektedir. Lafargue'ya göre, "işçilerin, kendilerini öldürürcesine çalışma ve yokluk

içinde sürünerek yaşama gibi çılgınlığı karşısında, kapitalizmin büyük üretim sorunu üretici bulmak ve onların gücünü iki katına çıkarmak değil, tüketici bulmak, isteklerini kamçulamak ve onlarda sahte gereksinimler yaratmaktır” (Lafargue, 1999:95).

Lafargue'nun boş zamana ilişkin görüşleri, özellikle 19.yüzyılda kapitalist etikin, çalışmayı kutsayan, yaşamın öznel zevklerinden yararlanmayı dışlayan, eğlenceyi ve hazzı küçümseyen paradigmasını sarsacak bir dinamizme sahipti. Boş zamanın özerk bir alan olarak belirmesinde Lafargue'nun bir boş zaman manifestosu niteliğindeki “*Tembellik Hakkı*” adlı yapıtının önemli yeri vardır.

Lafargue'ya benzer bir bakışı da Gonçarov'da görmekteyiz. Gonçarov, “*Oblomov*” adlı eserinde çalışkanlık, üretkenlik ve verimlilik kavramlarının modern zamanlarda yüceltilmesine tepki göstererek; çalışmayı tiksindirici bir eylem, emeğin para karşılığında yapılmasını ise daha aşağı bir şey olarak görür. Buna karşılık, boş zamanı, yorgunluğu, yaşanan anın içsel hazlarını, öznel zevklerini ise yücelterek, bireyin çalışma kölesi olmasının bir yazgı olmadığını yaşanan anı maksimize haz zamanı olarak tüketmesinin önemine vurgu yapar (Gonçarov, 1983).

Veblen: “Aylak Sınıf” ve “Gösterişçi Tüketim” Bağlamında Boş Zaman

Boş zamana ilk kez sistematik şekilde yaklaşan Veblen, “*Aylak Sınıfın Kuramı*” adlı eserinde boş zamanı varlıklı sınıfın kendini sunum alanı, boş zaman etkinliklerini de bir tüketim metaı olarak görür. Soruna, “gösterişçi tüketim” olgusu açısından yaklaşan Veblen, modern toplumda her şey gibi boş zaman eylemlerine katılımın da nesneleştiği, alınır satılır hale geldiğini ve tüketim toplumunun ilkelerince belirlendiğini ifade eder. Veblen'e göre egemen/aylak sınıfın malları emek verilerek elde edilmemiştir; "şiddet ve hile" ile kazanılmıştır. "aylak/eğlence Sınıfı" “leş” yiyicidir. Zaten "gösteriş için tüketim" zenginlerin boş yaşam tarzının belirticisidir (Veblen, 1995: 68-87).

Veblen'e göre, varlıklı/aylak sınıfın alışkanlıkları, toplumun geri kalanları için emredici yasalara dönüşmektedir. Aylak sınıf, sahip olduğu ahlaki standartlarla toplumsal gelişmeyi geciktirici etki yapar. Aylak sınıf, hükmedici, buyurgan ve o ölçüde de kendi dışındaki yaşantıyı dışlayıcı özellik taşır. Veblen, aylak sınıfı tanımlamada “tutuculuk” kavramını kullanır. Ona göre, aylak sınıf, muhafazakar bir sınıftır. Ancak, bu tutuculuk öylesine belirgin özelliktir ki, bu bir saygınlık belirtisi olarak kabul görmektedir. Tutuculuk bir üst sınıf özelliği olarak otorite, saygınlık, şık olma ve yenilikçilik olarak görülürken; vulgar ve kaba beğeni düzeyinde olma bir alt sınıf özelliği olarak anlaşılmaktadır. Veblen'e göre, üst sınıf sahip olduğu yaşantıyı ve alışkanlıkları diğer sınıfların kıskanmacı tepkimeler göstermesine yol açacak şekilde kullanır. Aylak sınıf, varlık ve zenginliğini gösterişçi tüketim yoluyla sergilemekten yana hareket eder (Eby, 1998: 698-699).

Veblen, kapitalizmin hedonist ve irrasyonel özelliği üzerinde durur. Ona göre,

kapitalizm, insanı haz nesnesi olarak gören bir anlayışa sahiptir. Buna göre insan, zevki tüketim yoluyla maksimize etme, zahmeti ise çalışmayı en aza indirmek suretiyle minimize etmek ister. Oysa Veblen'e göre, bilimi, kültürü, teknolojiyi, ortaya çıkaran, insanı doğanın basit bir parçası olmaktan kurtaran, doğayı değiştiren bir varlık yapan, insanın "iş yapma içgüdüsü" dür (Veblen, 1995: 40-47). Kapitalizm, bireyi tüketmeye koşarak, onun diğer insani/sosyal boyutunu yadsıyor. Boş vakti de, benliğin sunulanma, gösterişçi tüketimde bulunma ve alt sınıftan insanların tüketimci atraksiyonlar göstererek sınıf atlama isteklerine karşılık buldukları bir alan olarak kurgulama çabasıdır.

Veblen, gelişmiş endüstriyel toplumlarda, lüksün, ihtiyaç dışı tüketimin bireyin kendisini gösterişçi/kıskandırıcı tatmin isteğinin bir sunulanma yolu olarak öne çıktığını belirtir. Bunun için de, tüketmek, normal bir tavır olmaktan çıkarak, çılgınca yapılan, bireyin yeni imgeler, statüler, prestij göstergeleri edindiği, bunu başkalarını kıskandırma içgüdüsüyle yaptığı bir eyleme dönüşmüş olmaktadır.

Gösterişçi kültür, zengin olmayı ve mülkiyeti, varlık sürdürme aracı olmaktan çıkartarak hayatın temel gayesi haline getirmiştir. Daha çok tüketmenin, üst toplumsal konum işareti olarak görülmesi, konum yükseltme arayışındaki bağımlı kesimin gösterişçi tüketim sembolleri kullanmasına, sahiplik durumunu kıskandırıcı boyutlarda sergilemesine yol açmaktadır. Meta ve tüketimci performans, başkalarından üstün olma aracı olarak işlev görür. Tüketimci konum, egemen kesimlere ait bir iyelik olmaktadır.

Veblen'e göre, modern toplumda belli beğeni tarzları ve moda, varlıklı, serbest zamanlı bir sınıf tarafından, alt sınıfları gittikçe kenara itmek için dayatılır. Üretim ve çalışma gibi faaliyetlerden bağımsız olan bu sınıf, kendisini gösterişçi bir tüketime yönelerek kurmaya çalışır. Boş zaman bu kesim için zamanın üretici olmayan bir şekilde tüketilmesi demektir. Bu sınıf, iktisadi gücünü, kıskandırmacı bir tutumla, israf temelli harcayarak ikame etmeye çalışır. Bu şekilde bağımlı sınıfların şimşegini üzerine çekmekle birlikte, kendi varoluşunu bu yolla pekiştirmiş olur (Veblen, 1995: 102-114).

Veblen'in en önemli yapıtının adı da son derece ilginçtir: *The Theory of Leisure Class (Aylak Sınıfın Kuramı)*. Leisure Class aynı zamanda aristokrasi anlamına gelmektedir. Kapitalizmin düşünsel ve iktisadi açıdan kuramsal temellerini atan bu eserinde Veblen, değişik toplumsal kesimlerin statü ve saygınlıklarını boş zaman faaliyetleri, israf ve gösterişçi/kıskandırıcı tüketim yoluyla kanıtlanma çabası içinde yer aldıklarına vurgu yapmaktadır.

Russel :“Aylaklığa Övgü”

Russel, "*Aylaklığa Övgü*" (*In Praise of Idleness*) adlı eserinde soruna etik ve moral değerler açısından yaklaşır. Çalışmanın insan üzerindeki tahakkümcü tavrına bir tür karşı koyuşu içeren bu çalışma, emek yoğun kapitalist çalışma düzenine tepki olarak aylaklığın hiç de olumsuzlayıcı bir değer içermediği aksine, hayattan ve insanal olandan yana bir

tavır olduğunu vurgular. Bu bağlamda, Russel çalışma sürelerinin azaltılmasını, çalışmanın, kişinin yazgısı ve yaşamının tümüyle belirleyicisi olmaktan çıkması gerektiğini ve boş zaman alanlarının artırılmasının bir insanlık hakkı olduğunu savunur. Russel'e göre boş zamanların artması, kültürel gelişmelere kaynaklık edecektir (Russel, 1990).

Russel'da, lafargue'ya benzer şekilde makinelerin etkinliğinden yararlanmak suretiyle çalışma saatlerinin azaltılmasını ve dört saatle sınırlı hale getirilmesini önerir. Ona göre daha iyi iktisadi örgütlenme daha fazla boş vakte yol açacaktır. Bu ise sonuçta insanal gelişmeye hizmet edecek, makul ölçüde maddi rahatlık sağlayacaktır. Boş vakit bolluğunun, (zihinsel/entelektüel ilgileri olanların dışında) taşıdığı sorunsallığın aşılması ve insanlara mutluluk getirmesi, toplumun eğitimsel performansının yükseltilmesi ve bu vaktin değerlendirilmesine ilişkin bir bilinçliliğin oluşması ile çözüleceğini belirtir (Russel, 1990: 111).

Russel'a göre, zorunlu çalışma, ancak boş zamanı zevkli kılacak ölçüde olmalıdır. Bitkinlik, yorgunluk meydana getirecek ölçüde olmamalıdır. Bu durumda insanlar çalışma yorgunu olmayacaklarından boş vakitlerinde edilgin ve yavan eğlencelerle yetinmeyeceklerdir. Boş vakit, istemli kamu yararı faaliyetlerine katılma şeklinde değerlendirilecek, bu da zorunluluk ve bağlayıcılık dışı özgürlükçü eğilimleri besleyecektir. Kadın ve erkekler daha mutlu yaşama imkanına sahip olacaklar, sevgi, özveri, hoşgörü vb. erdemler sosyal hayata egemen olacaktır. Çalışmanın, makinavari çalışmanın bireyden götürdüklerini ikame etme adına, boş zaman, insanal gelişime kapı aralayıcı bir aylaklık içinde geçirilmelidir (Russel, 1990: 23-24). Dolayısıyla aylak olmak, insanal, doğal ve sosyal varoluş ve erdemli bir hayat için kaçınılmaz bir gereklilik olmaktadır. Püritenlerin aforoz ettiği aylaklık, kendi içinde bir gizil işlevselliği içerdiği, bireysel kendiliğin ve toplumsal duyarlılık için düşünsel imkanlarla yüklü olduğu anlaşılıyor.

Russel, kutsanan çalışmakolikliğin yıkıcılığı ve insani olanın tahribine yönelik sonuçlarının azaltılması için etkin bir iktisadi örgütlülükle çalışma sürelerinin azaltılabileceğini ve bunun birey açısından varoluşsal imkanların tesisine zemin hazırlayacağı kanısındadır. Bu yaklaşımıyla Russel, sorunu moral değerler bağlamında ele almakla birlikte dipte yatan temel espri yine de kapitalizmin mantığı olmaktadır. Etkin iktisadi örgütlülük, kapitalizmin temel parametresidir. Etkin bir iktisadiyat için, aylaklığın işe yarayabileceği ön kabulü, Russel için üstü örtülü de olsa gerçekte örgütlü kapitalizmin varoluşsal hükümlerine hizmet edecektir.

E.Fromm : “Yabancılaşmış Boş Zaman”

Fromm'a göre, çalışma insanı doğanın tutsaklığından kurtararak bağımsızlaştırdı. Modern üretim tarzına geçilmesiyle çalışma örgütlü, disiplinli, metodik ve rasyonel hale geldi. İş'in anlamı ve işlevi değişti. “İş, kendi başına doyurucu ve zevkli bir etkinlik

olmak yerine, bir göreve ve bir saplantıya dönüştü. Çalışarak zenginleşme olanağı arttıkça, iş de zenginlik ve başarıya giden yolun tek aracı olup çıktı. İş, Max Weber'in sözleriyle, "içedönük bir çilecilik" dizgesinin başlıca etkeni, insanın yalnızlık ve kopmuşluk duygusunun yanıtı oldu" (Fromm, 1990: 196).

Refah düzeyinin artması ve gelirin toplum katmanlarına yayılmasıyla birlikte püriten çalışma anlayışı yerini, esnek çalışma sürecine ve dolayısıyla boş vaktin artırılmasına bıraktı. Boş vaktin artışı teknolojik gelişme ve üretim artışıyla atbaşı bir gelişim gösterdi. Teknolojik gelişmeyle üretim hem seri hem de kütleli bir karakter kazandı. Emek, zaman ve insangücü daha az kullanılmak suretiyle daha fazla üretim yapmak mümkün hale geldi (Fromm, 1987: 73). Üretimde makinaların etkin kullanılması ise aktif insangücüne olan ihtiyacı azaltarak bireyin daha çok sevk ve idareyi sağlayıcı fonksiyonunu ön plana çıkardı. Bu durum çalışma süresinin kısaltılmasını da beraberinde getirdi.

Üretim sürecinin giderek mekanik hale gelmesi ve makinelerin etkin kullanımı insana olan ihtiyacı azaltırken, boş vaktin artışı da getirdi. İş ortamında yoğun bir yabancılaşmayla malül örgüt insanı için bu durum, işlik dışı alana da yayılma istidadı gösterir. Fromm'a göre, birey, üretim ve örgütlenme sürecinde edilgin olduğundan, boş vakit, eğlenme ve tüketim sürecinde de edilgindir. Çalışma sürecinde katılım ve sorumluluktan uzaklaşması, hayatın diğer alanlarında da pasifizme yatkınlığı içselleştirmesine ve bağımlı kişilik ortaya koymasına yol açmaktadır. Bugün daha fazla boş vakte sahip olmakla birlikte, çoğu kişi, yabancılaşmış bürokratizmin sürüklediği edilginliği boş vakit/dinlenme zamanlarında da gösteriyorlar. Boş vakit çoğu kez, gösteri izleme ve meta tüketimi şeklinde geçiriliyor (Parker, 1979: 44-45).

Fromm, "*Sağlıklı Toplum*" adlı eserinde konformist/uyumcu kişiliğin nasıl oluşturulduğunu açıklamaya çalışırken, toplumsal yaşamlarında bireylerin kendilerine dayatılan edimleri yerine getirirken sanki kendi istençleri ile davranışta buldukları sanısına kapıldıklarını belirtir. Birey temelde doğal eğilimleri yönünde tercihte bulunduğu ve aktivite seçtiğini sanmaktadır. Oysa, birey bilinci modern toplumun etkin manipülatif aygıtları tarafından yönlendirilmektedir. Püriten etikçe biçimlenmiş olan kapitalist çalışma ve yaşama düzeninde insanların çok çalışması, aktif, itaatkar, dakik ve sorumlu bireyler olması gereği bir iç dürtü olarak sürekli bireyi manipüle etmektedir. Modern bireyler kapitalist hegemonik değerlerin baskıcı dayatmaları karşısında adeta tercihlerinin doğal mı yapay mı olduğunu anlayamamakta, zaman içerisinde içselleştirdiği değer ve anlayışlara uygun hareket eden bilinci yönlendirilmiş birey haline gelmektedir (Fromm, 1990).

Çalışma süreci (taylorist/fordist) doğası gereği, yabancılaşmayı üreten işleyiş dizgesine sahiptir. Bireyin örgütsel koşullara adaptasyonu ve örgüt kültürünü içselleştirmesi, insani ve sosyal boyutunu yadsıması anlamı taşımaktadır. Zira, makine

sistemi, emeğin çalışma koşullarına tam uyumunu şart koşar. Bu ise, çalışmanın ya da fordist çalışmanın yabancılığa davetiye çıkarıcı bir yanını oluşturmaktadır. Modern çalışma, iş alanını olduğu kadar iş dışı alanı da mekanik, duygudan arınık, rasyonel bir kullanıma açmaktadır. Birey, örgütsel çalışma sürecindeki tek biçimli duruşunu çoğu kez iş dışı alana taşıyarak, boş vakti de yabancılığa bir psikopatoloji içinde, bazen de örgütsel kodlanmışlığa tepki olarak, iş dışını aykırı, muhalif, savruk, sorumsuz, lakayt bir şekilde geçirmektedir. Bir başka deyişle, “gündüz disiplinli” “gece haz düşkünü” olabilmektedir. Bu durumda, birey ikili bir psikopatoloji içinde, zihinsel bütünlüğünü kaybetme tehditi altında extrem tavırlar sergilemektedir.

Öz olarak şunu ifade etmek gerekir ki, birey çalışma ortamında tek, yabancı, güvensiz, itaatkar, rıza gösterici, teslimiyetçi olduğu gibi, çalışma dışında da benzer tavırlar sergileyip egemen manipülasyona ayarlı uysal/tekbiçimli/itaatkar/edilgen bir katılımcı, konformist bir tüketimcidir artık. Gerçekte birey tasarrufunda olması gereken boş vakit, bu alandaki ticari, endüstriyel, bürokratik, medyatik iktidarın yönlendirmelerine açık, onlara bağımlı hale gelmiştir. Çünkü söz konusu iktidar yapıları, seçenek üretmek dışında, talep, arzu, haz da üretmektedir. Bilinç yönlendirilmek suretiyle bireyin egemen dizgeyle konformist bir bağımlılık ilişkisi kurması mümkün hale gelmektedir. Dolayısıyla boş zamanlarda birey egemenliği devre dışı tutularak, yabancılığa bilincin eklektik faaliyetlere katılması, planlı/tasarlanmış etkinlikleri tüketmesi sözkonusu olmaktadır.

D.Riesman :“Başkalarınca Yöneltilmiş” Boş Zaman

Riesman, “*The Lonely Crowd*” adlı eserinde, toplumsal sistemin giderek yapay, sahte ilişkilere dayandığını ve bireyin kalabalık içinde yalnızlığını anlatır. Sosyal ilişkiler ve anlam örgüleri, gerçek değerlerini yitirmektedirler. Yalnızlık, yabancılığa, iğreti ilişkiler genel sistemin varlığını tehdit etmektedir. Herşeyin alınır satılır hale geldiği ve piyasa değerinin olduğu bu toplumda, sosyallik üniteleri ve boş vakit geçirme biçimleri de bu yapaysılığın tüm uzantılarını taşımaktadır. İlişkiler, “başkalarınca yöneltilmiş” bir değer taşımaktadır. Birey dışı manipülatif aygıtlar, boş vaktin kullanım değerini de dönüştürmektedir (McClay, 1998:34-42).

Riesman’a göre, modern toplum “başkalarınca yöneltilmiş” (other directed) bir toplumdur. Bu toplumda birey, akran grupları, yakın çevre ve kurulu iktidar aygıtları tarafından manipüle edilen “başkalarınca yöneltilmiş birey” dir (Ibrahim, 1991:225). Riesman, başkalarının onamaları ve yol göstericiliğine gereksinme duyan bu bireyin, kendisini bir tür “dostluk pazarında” sunumlama, ötekilerin onamalarını alarak piyasa değerini artırmak üzere kendini bir alışverişin öznesi olarak konumladığını belirtir. Riesman, “dostluk pazarı”nın çok geniş ilişki ve etkileşim ağlarına sahip olduğunu, bu pazarın para kazanmak, tatillere çıkmak, kendini ifade etmek, statü kazanmak vb. değişik

dost arama yöntemlerini içerdiğinden sözeder (Aydoğan, 2000:153).

Riesman, eğlenceye katılımın günümüzde bir zorunluluk haline geldiğini ancak, bunun kendiliğinden oluşmadığını, “ötekilerin dışında kalmamak için yapılan, serbest zamanını nasıl geçireceği de dahil olmak üzere hiçbir şeyi gurubundan saklamadan yapan bireyin mahremiyetini elinden alan bir durum olduğunu belirtiyor” (Aydoğan, 2000:163).

Günümüzde insanlar Riesman’ın da temas ettiği gibi, boş vakitlerinde giderek benzer etkinlikler içinde yer alıyorlar. Sanki bu toplumda, kitle yönelimi içinde olmak, toplumdan ayrı düşmemek, “herkes olmak” bir iç dürtü olarak içselleştirilmiş gibidir. Gerek endüstriyel kapitalizm, gerek hegemonik ideoloji ya da toplumsal kültür, bireyin “ortalama”, “standart”, “üniform” ya da “kopya hayatlar” yaşaması için soyut bir basınç üretmektedir. Çoğu insan, boş vakitlerinde aynı şeyleri yapmak, benzer mekanlarda bulunmak, herkesin okuduğu (bestseller) kitapları okumak, herkesin seyrettiği filmleri görmek, kitlesel yönelim içeren markaları, göstergeleri, imajları tüketmek peşindedir. Bu durum, modern toplumu benzeşik bir topluluğa, ortak reflekslere ve heyecanlara mahkum etmektedir. Bu toplum için, her şey metalaşmış, alınır satılır hale gelmiştir. Sosyal ilişkiler araçsal ilişkiye dönüşmüştür. İnsanlar, yakınlık kurdukları kişileri kendilerini bir yerlere çıkartacak, hedefe götürecek birer araç olarak görmektedirler. Bu toplumda bireysel davranışlar, doğal, içtenlikli güdülerden kaynaklanmamaktadır. Bireysel davranışı, bir başkasının onamaları, değer ölçüleri ya da kitlesel meşruiyet standartları belirlemektedir. Ancak, “herkes olmak”, “kalabalıktan bir parça olmak”, bireyin yaşadığı iç burkulmaları, güvensizliği, yalnızlığı ortadan kaldırmamaktadır. Kalabalık içinde, birey güçsüz, güvensiz, içini dökecek dosttan yoksunluk içindedir. Bu durum, Goffman’ın “uygar ilgisizlik” kavramıyla da örtüşmektedir. Temel problem “güven yitimi”dir. Yığınla insan arasında “öteki” olmak, “yalnız” olmak modern toplum için tanımlayıcı bir özellik olsa gerek. Bu paradoks, modern sosyalliklerin, sahte ilişkilerle yüklü olduğu ve araçsal bir değer taşıdıklarını gösterir. Dolayısıyla, iş’te olduğu kadar iş dışı; boş vakit ve eğlence alanları da bu sahte sosyalliğin çekim alanı içindedir.

Adorno ve Horkheimer: Kültür Endüstrisi ve Boş Zamanın Tecimsel Manipülasyonu

Adorno ve Horkheimer’a göre, işlik’teki çalışma (work) nın mantığı ile işlik dışındaki sosyal yaşamın mantığı arasındaki ayrımlar giderek kayboluyor. Bu olgu, bir bakıma, bireyin, özel, sosyal ya da tüm serbest saatlerinin iş’likteki çalışmanın mantığı tarafından istila edilmesi anlamına gelir. “İşlikteki çalışmanın ethics’i ile, işlikteki çalışmanın dışındaki leisure’in birbiriyle değiştirilebilir (aynı) değerler içine sokulması ise, çağdaş toplumlarda, herşeyden çok “kültür endüstrisi” aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Teknolojinin rasyoneli kültür endüstrisinin teknolojisini de çalışmanın (work) mantığı ile, toplumsal sistemin mantığı arasındaki önemli sayılabilecek

her ayrımın feda edilmesiyle sağlanan standartlaştırma ve mass production'dan ibaret bir işleyiş biçimine indirgemıştır" (Oskay, 1982 : 187).

Günümüzde, teknolojik rasyonalite iş ile iş'dışı alan arasındaki ayrımı ortadan kaldırıyor. İş dışı yaşam, iş'in rasyoneline yenik düşüyor ve iş'in mantığına göre yapılıyor. Bu ortamda, üretim kadar tüketim de kitleselleşmiş ve metalaşmıştır. Birey olmak, sistemin onamalarını aşma gücünden yoksunluk yüzünden mümkün olamamaktadır. Kültür endüstrisi de, ürettiği ürünlerle iş ile iş dışı alanın birbiriyle benzeşmesine, eşitleşmesine yol açmaktadır (Oskay, 1982: 187). Çünkü, eğlence ya da boş vakit geçirme etkinlikleri de kitlesel olarak, kâr/maliyet hesaplarına göre üretilip pazarlanmaktadır.

Adorno ve Horkheimer, bu süreçte bireyin bilinç/eğlence endüstrisi karşısında tümüyle "reaktif" bir konumda olduğunu söylemiyor, bu endüstrilerin bağımlı konumdaki insanları etkilemesinin farklı şekillerde olabileceğini belirtiyorlar. Onlara göre, bu etkileme, "bağımlı konumdaki sınıf ve katmanlardaki insanların sürdürmekte oldukları yaşamın totalitesi içinde taşıdıkları reel bilinçleri nedeniyle, bilinç endüstrisinin ürünlerine, belirli bir oranda adeta 'kendiliklerinden' yönelmeleriyle gerçekleşmektedir. Ne var ki bu yönelme bile özgür bir yönelme değildir. Beğeni yönünden toplumsal yaşam totalitesi içinde brutal ve belirsiz bir duruma düşmüş 'kitle toplumu' insanını bilinç endüstrisinin ve eğlence endüstrisinin ayrıca koşullandırabildiği bir yönelmedir. Ayrıca bu yönelme, eğlence endüstrisi karşısında bile edilgenleşmekten kurtulmaya yetecek parasal, zamansal ve kültürel olanaklara sahip olmayan 'kalabalıklaşmış', amorf ve atomize olmuş bu 'sınıf' ve 'katmanlar'daki insanlar için reel toplumca konulmuş bir tür sınırlılık ya da zorunluluk" (Oskay, 1982:188) olmaktadır.

Adorno ve Horkheimer'e göre, kültür endüstrisi; film, müzik (caz/pop), tv, radyo, diziler, magazin, çizgi roman gibi kitlesel tüketime göre hazırlanmış eğlence ürünlerinden oluşur. Kültür endüstrisi, kitlelerin boş vakitlerini eğlenceli kılmak, herşeyin yolunda gittiği yanılması yaratarak, dizgeyle uyumcu/konformist bir bütünleşiklik hali meydana getirmek üzere faaliyet gösterir. Kültür endüstrisi, kültürel üretimin tecimsel/ standart/ kolay tüketilebilir tarzda hazırlanarak kitle tüketimine açılmasını sağlar. Kültür endüstrisinin, yapay eğlence ihtiyacı oluşturması ve bunu manipülatif aygıtlar yoluyla kurumlaştırması, kitlelerin yaşam tarzını dönüştürüyor. Bu süreçte, boş vakit kullanımı da çalışma gibi, zorunlu, bağlayıcılığı olan ve hatta yorucu bir etkinliğe dönüşmektedir. Bir bakıma, boş vakit etkinlikleri yabancılaşma psikoza içindeki bireyin işe yeniden koyulabilmesi için yapmak zorunda olduğu mecburi etkinlik halini almıştır. Bu bağlamda boş vakit, çalışma sürecinin bir devamı, onu mümkün kılma aracı olmaktadır (Rojeck, 1995: 17).

Adorno ve Horkheimer'ın dediği gibi, günümüzde, sinema filmleri, tiyatro, avant-

garde sanat vb. tüm kültürel etkinlikler birer endüstriye dönüşmüştür. Bu bağlamda kültür endüstrisi, içerikleri benzeşik çok sayıda kültürel metaları, farklı ambalajlar altında kitle begenisine sunmakta, bu yolla değişik sosyo-ekonomik kesimden insanları kendi pazarına dahil etmektedir (Oskay, 1993: 239-242). Bu durum, boş vakit alanlarının yanısıra, tüm yaşam alanlarının birey kontrolünden çıkması, endüstriyel aklın hakimiyetine girmesi anlamı taşımaktadır.

Adorno ve Horkheimer'e göre, kültür endüstrisinin ürünleri, hem iş hem de boş vakitlerde kitleye sunulan ekonomik sistemin birer unsurudurlar. Bu ürünler ekonomik dizgenin ayakta kalış nedeni olduğu kadar dizgenin etkinliğini sürdürmesi açısından bu yapay ürünlerle birey/kitle yeniden üretilmiş olmaktadır. Bir başka deyişle, kültür endüstrisi, mamul madde kadar, kendisiyle uyumlu birey ve toplumsal kitle de üretmektedir (Horkheimer, Adorno, 1996: 15).

Adorno, modern dönemde boş vaktin, kültür endüstrisinin kendisini dönüştürmesine hizmet eden bir tüketim kaynağı haline geldiğini belirtir. Kültür endüstrisi, bireye tanınan boş vaktin onun tasarrufunda olmasına, bireysel hükümranlığa yatkın bir alan olarak kullanılmasına izin vermemekte, aksine bireysel varoluş için gerekli imgelem gücünü de bireyin elinden almaktadır. Birey, kültür endüstrisinin birer çalışanı, memuru ya da müşterisidir. Bu endüstrinin gereklerine göre davranması içselleştirilmiştir. Zira, birey daha önce benzeri görülmemiş bir toplumsal uyumculuk/konformizm çağında yaşamaktadır. Kitlemel hareket etmek, bunun için de bilincinin yönlendirilmesine ses çıkarmamak durumundadır (Davies, 1989: 106).

Kültür endüstrisinin gerçekte zihin/bilinç üreten bir endüstri olduğunu belirten Enzensberger de, bu endüstrinin esas gayesinin ürün/mamul madde satmak değil, "varolan düzeni" satmak olduğunu belirtir. Bu endüstri, bireylerin alık birer tüketen olmasını, varoluş/politik iktidar üzerine düşünmeksizin, iktidar ilişkilerinin niçinini ve nasılını düşünmeden yaşamalarını sağlamak için uğraşır. Bu endüstri, bilincimizi yönlendirmenin, varolan düzenin emrine sunmanın, verili iktidar yapılarına süreklilik katmanın, hegemonik ilişki dizgelerinin yeniden üretimini sağlamanın peşindedir. Bilincin egemen siyasa bağlamında yeniden üretimiyle uğraşan bu sektör ya da bilinç endüstrisi, kültürün tektipleştirilmesi ve zevk/begeni düzeyinin standartlaştırılmasını getirmektedir (Real, 1977: 27). Zevk, begeni düzeyi, bireysel sunum, algılama, ifade biçimleri kültür endüstrisi yoluyla tektipleştirilerek standart bir forma sokulmaktadır. Bu endüstri, her sınıf ya da kesimin kültürel standartlarını birbirine yaklaştırmaktadır. Bu endüstrinin insan tipi ise büyük ölçüde "ortalama insan" dır.

Günümüzde, boş vakit deneyimleri kültür endüstrisinin gücü sayesinde giderek birbirine benzer hale geliyor. Ortak faaliyetlere katılmak, örgütlü eğlencelerde bulunmak, tur organizasyonlarının müşterisi olmak, deniz, sahil beldelerinde bulunmak, kitle iletişim

araçlarının birer alık tüketeni olmak yaygındır. Boş vakit endüstrisi etkinlikler kadar, beğeni düzeyleri, ilişki biçimleri, sosyallik formları ve de hedef kitleyi de ortalama/standart/tekdüze bir kalıba sokmaktadır.

Uzmanlaşmış boş zaman endüstrileri, boş vaktin geçirilmesi yolunda yapay eğlence/dinlence satmak üzere üretiyorlar. Televizyon, sinema, video, bilgisayar oyunları, gazete, dergi, popüler roman, müzik, futbol, at yarışları, talih oyunları vb. araçlarla vaktin geçirilmesinin bir endüstriye dönüştürülmesi ve büyük paraların döndüğü bir sektör haline gelmesi, söz konusu alanların kitlesel bir av sahası haline geldiğini göstermektedir. Kapitalizm, bu alanlarda reklam, propaganda ve imaj hilesi dahil her türlü manipülatif yolu denemek suretiyle, kâr marjını yükseltmenin çabası içindedir.

Gorz : Özgürleşim Alanı Olarak Boş Zaman

Modern çalışma düzeni ve bunun dayandığı “iktisadi aklın” eleştirisini yapan Gorz, fordist üretim sürecinin toplumsal patoloji ürettiği ve bunun aşılmasının dizgede yeni yaklaşımlara ihtiyaç gösterdiğini ileri sürer. Taylorist/Fordist çalışma sürecinin esnemesi gerektiği, bireyin çalışma kölesi yapılmasının sistemin önünü tıkadığını savlar. Çalışmaya atfedilen merkeziliğin yaşamın bütünselliğini parçaladığını belirtir. Ona göre, çalışma giderek, toplumsal bütünlüğü atomize ederek ayrık alanlar oluşmasına yol açmaktadır. Çalışma merkezli toplumun, üretim sürecinde atfettiği kimliklerin, iş dışı alanda yerini farklı kimlik parametrelerine terkettiği açıktır. Çalışma düzenindeki kriz ve yeni soluklanma arayışları, kişileri "çalışmalarının dışında başka yerde kimlik ve toplumsal aidiyet kaynakları, kişisel açılım imkanları ve başkalarının saygısını kazanabilecekleri ve kendilerine saygı duyabilecekleri anlam yüklü faaliyetler aramak zorunda" (Gorz, 1995:127) bırakmaktadır.

Gorz, zamanın toplum ölçeğinde serbestleştirilmesi gereğinden söz etmektedir. Önemli bir sorun olarak boş zaman kavramına toplumsal düzlemde hangi anlam ve içeriğin verilmek istendiğini bilmekten geçtiğini dile getiren Gorz, “iktisadi aklın” bu soruna dişe dokunur yanıtlar vermekten uzak olduğunu belirtmektedir (Gorz, 1995).

Gorz, çarpıcı bir şekilde, “çalışmak için mi yaşıyoruz, yaşamak için mi çalışıyoruz” sorusuna dikkatleri çekerek modern toplumun yapılanma şeklini değişik bir boyuttan sorgular. Gorz, boş zamanın bireyin insani yönünü keşfetmesini ve sosyal açıdan kendisini ikamesine imkan vereceği düşüncesiyle çalışmanın en temel yaşam ereği olarak kabullenilmesine karşı çıkar. Bu konuda kapitalizm kadar sosyalizm de, “çalışma ideolojisi”ni içselleştirdiğinden ve kapitalist çalışma etiğine dokunmadığından bir bakıma insanın özgürleşmesini sağlayamamış ve onun yabancılaşmasına yol açmıştır. Gorz, sosyalizmin alternatif bir toplumsal proje olabilmesini “boş zaman toplumu” olmasıyla eşdeğer görmekte ve toplumun boş zaman merkezli yapılanması ile sosyalizmin alternatif bir toplumsal ve siyasal proje olarak varlığını koruyabileceğine inanır (Gorz, 1995). Zira,

kapitalist dünyadaki tüketime ve çalışmaya endekslenmiş mutluluk anlayışları, ancak boş zamanın yaratıcı, özgürleştirici, sanatsal tatmin ve birliktelik kurmaya uygun doğası sayesinde aşılacaktır. Boş zaman, kapitalist sistemin dayattığı değer ve anlam haritalarının dışına çıkmaya ve sistemin egemen/baskıcı manipülatif etkilerinin nötr hale getirilmesine hizmet edebilecek potansiyele sahiptir.

Gorz, fordist üretim süreçlerinin yıkıcı/bunaltıcı baskısı karşısında esnek çalışma süreci ve çalışmanın insancillaştırılmasından yanadır. Post-Fordist uygulamaların daha esnek bir çalışma ortamı oluşturması ve bireysel önceliklere açıklık göstermesi ve bireye daha fazla boş zaman sağlamasını özgürlükçü bir toplumsal sürecin başlangıcı olarak görür. Bununla birlikte Gorz, iş/çalışma ediminin kendi içinde tekbiçimliliğe yaslandığı, çoğu işin ödüllendirici olmadığını, yaratıcılıktan uzak olduğu ve rutin eylemleri içerdiği gerekçesiyle çalışma karşıtı bir konuma hevesle sarılır (McRobbies 1999: 58).

Gorz, “*Kapitalizm, Sosyalizm ve Ekoloji*” adlı eserinde (1993: 76-91) görelilik olarak çalışma sürecinde bir dönüşüm yaşandığı ve bunun yeni bir “çalışma etiği” oluşturulmasını şart koştuğunu belirtir. Gorz, Lafargue’nun “*Tembellik Hakkı*” manifestosunu bugüne taşıyarak, çalışmanın kutsiyetine, hayatın temel gayesi yapılmasına, birey ve toplumsal kesimler için bir kimlik oluşturacağı savına karşı çıkar. Modern dünyada, toplumsal kimliğin belirmesinde çalışma ve mesleğin önemi görelilik olarak azalırken, bireylerin boş zamandaki aktivitelerinin ve tüketim performanslarının sosyal statü ve kimlik oluşumunda daha belirleyici olduğunu vurgular. Ona göre, bireyin özgürleşmesi, katılımı ve özgür istencinin oluşumunda “boş zaman” varoluşsal bir öneme sahiptir. Boş zamanın artmasıyla gelecek daha fazla özgürleşim, sağlıklı sosyal tercihlerin oluşumuna, yerleşik düzenin dayatmaları karşısında düşünsel ve eylemsel tepkimede bulunma olanağını artıracaktır.

Gorz için boş zaman, daha çok özgürleşme ve özerklik anlamına gelir. Bireyi sınırlayan, onun gizil güçlerini ortaya koyma çabasını törpüleyen, toplumu bir sistem ya da mekanik boyutta algılayan tüm düzenleyici dizgelerin geri püskürtülmesinde boş vakit hayati bir işlev görecektir.

Baudrillard : Tüketim Alanı Olarak Boş Zaman

Baudrillard’a göre modern toplum bir “tüketim toplumu”dur. Bu toplumda herşey metalaşmıştır ve meta değeriyle dolaşımındadır. Boş vakit de, kapitalist pazar açısından bir “meta değeri”ne sahiptir. Ona göre, boş vakit birey için bir statü/kimlik üretimi anı olduğundan işlevseldir. Boş vaktin tüketilmesi bir tür “potlach”tır. Boş vakit, potlach’ta bir “anlamlandırma” ve “gösterge” değiş tokuş malzemesidir. Boş vaktin meşruiyeti, değer üretiminin mantığında gizlidir (Baudrillard, 1997: 193).

Baudrillard, kapitalist etiğin her yerde geçerli olduğunu ileri sürer. Çalışma alanında olduğu kadar, boş vakit ve tatillerde de aynı “zorlama ahlaki” geçerlidir.

Çalışmadan elde edilen tatmin bir bakıma boş vakit etkinlikleri ve tüketimden elde edilen “tatmin praksi” ile aynıdır. Örneğin, bronzlaşma saplantısı, “turistlere İtalya’yı İspanya’yı ve müzeleri ziyaret ettiren bu şaşkın devindirici güç, güneş altındaki bu zorunlu jimnastik ve çıplaklık ve özellikle de eksiksiz yaşamaya özgü bu gülüş ve bu neşe hepsi birlikte aslında ödev, fedakarlık, çilekeşlik ilkesine adanmanın belirtisidir” (Baudrillard, 1997:190).

Bugün ortalama bireyin istediği tek şey, boş vakit ve tatiller aracılığıyla “kendini gerçekleştirme özgürlüğüne” kavuşmaktır. Boş vaktin fazlalığını, birey gösterişçi sermaye/tüketim ve zenginlik olarak sergilemekle kanıtlamak ister. Boş zaman etkinlikleri ve tüketimcilikteki temel espri ekonomik olarak hayatta kalmak değil, toplumsal temsil ve varoluşu ikame etmektir. Boş zaman özgürlüğünün son çözümlemede, bireyin tüketici olarak özgürleşmesi yani seçme ve tercih yapma konusunda serbest olmasıdır. Bu ise sonuçta tüketim sisteminin kurumlaşmasına yaramaktadır. Zaman kavramı da bu süreçte sadece iktisadi değiş tokuş çevriminde bir meta değil, aynı zamanda “gösterge” ve “boş vakit etkinliklerinde” de değişim değerine sahip bir öge durumundadır (Baudrillard, 1997: 193-194).

Günümüz toplumunda “tüketim”, her kesimden insan için artık gereksinimlerin karşılanması olmaktan çıkarak adeta çalışmanın bir işlevi haline gelmiştir. Boş vaktin önemli bir kısmını dolduran tüketimci aktiviteler, kitlelerin birincil görevleri olarak içselleştirilmiş ve bu eylemler birer toplumsal kimlik ögesi ve statüsel temsil alanı olarak kurumsallaşmıştır. Bu nedenle nasıl bir püriten, kendi varlığını Tanrı’nın rıza’sı temelinde geliştirecek bir işletme olarak algılayıp çalıştıysa, günümüzdeki tüketici de “zevk almak zorundaymış gibi, bir zevk ve doyum işletmesi gibi algılar kendini”. Bu süreçte tüketimci birey, kendisini keyifli, baştan çıkarıcı/çıkarılan, öven/övülen, hareketli, mutlu olmak zorundaymış gibi konular. Bireysel/toplumsal varlığı, alışveriş yapmakla, alışveriş mekanlarında gezinmekle, bu yönde ilişkilerini artırmakla ve yoğun gösterge, marka, imge ve nesnelere kullanmakla ve tüm zevk algılarına ulaşmakla ikame etmeye çalışır. Modern birey için bu zevk baskısından kaçmak mümkün değildir. Tüketimcilikteki edilgenlik mutsuzluğa davetiye çıkarır. Bu yüzden daha fazla tüketmek ve bu yolla mutluluk üretmek bireye adeta bir yurttaşlık ödevi olarak zorla benimsetilmektedir (Baudrillard, 1995:97-98).

Baudrillard’ın tüketim toplumu olarak gördüğü dünya bir bakıma “büyük bir mağazayı” andırmaktadır. Herşey ama herşeyin bir fiyatı vardır. Eşyalar, ilişkiler, birliktelikler, hepsi kullanım değerleri ile dolaşımdadır. Bauman bu toplum’un “çalışma etiğinden tüketim estetiğine” geçtiğini belirtir. Bu toplumda çalışmanın üretimi kadar tüketimci eğilimler de üretilmektedir. Tüketim, toplumsal kimlik parametrelerinde köklü dönüşümlere kapı açmaktadır (Bauman, 1999: 39-51). İnsanlar, daha fazla tüketmek, boş

vaktin alanını genişletmek için çalışmaktadırlar. Çalışma saatlerinin azalması bu bağlamda bir açıklığa sahip değildir. Zira, kimi araştırmacılar, insanların daha fazla tüketmek için daha çok çalışmak durumunda kaldıklarını belirtmektedirler. Bir başka deyişle, boş vaktin iktisadi değeri, bu alanın tüketimci atraksiyonlar için geçirilecek bir alana indirgenmesinden anlaşılmaktadır (Corcoran-Wallich, 1991: 176)

Öz olarak, günümüz toplumu bir tüketim/tüketimci toplumdur. Tüketim bu toplumda en temel erektir. Tüketmekle bireyler aslında göstergeleri, sembolleri, sınıfsal/statüsel konumları tüketiyorlar. Bu toplumda tüketim reel anlamını yitirmiştir. Bireylerin ya da toplumsal kesimlerin kendini ifade etme, sunma, gerçekleştirme, yeniden kurma beklentilerine karşılık olmak üzere metaların değişim değerinin tüketilmesi sözkonusudur. Boş vakitler, tüketimci atraksiyonlar için geçirilen zamandır ve bu toplumda, boş vakit bireyselliğe açıklık gösteren bir alan değil, tüketmeye koşullandırılmış aygıtların gölgesinde geçirilen bir meta fetişizmi ayininin gerçekleşme alanı/zamanıdır. Boş vakit, hazzı, zevki, tüketimci hedonizmi abartılı yaşama anıdır. Baudrillard'ın ifadesiyle boş vakit “fun system” şeklinde kurgulanarak, “zevkin baskısı” altında geçirilen bir haz zamanı olarak kullanıma açılmıştır.

Yeni Zamanlar: Boş Zaman ve “Evin Yeniden Dönüşü”

Yeni Zamanlar (New Times) tezi, dünyayı, toplumu ve insanı bir yeniden algılama ve yorumlama çabası olarak, dünyanın sadece teknik/nicel bir çizgide değişmediğini, nitel olarak da bir dönüşüm içinde olduğu savından hareket eder. Yeni Zamanlar tezi, kapitalist toplumların giderek bölünmüşlük, farklılaşma ve parçalılıkla nitelenir hale geldiğini, dahası modern kitle toplumunun homojenleşme, standartlaşma ve ölçek ekonomileriyle tanımlanır olduklarını ileri sürer. Bu durum gerçekte fordizmden post-fordizme geçiş sürecinde olduğumuz anlamına gelir. Bir başka deyişle eski seri üretime dayalı bant-sisteminin yerini “esnek uzmanlaşma”nın almasıdır. Bu yeni dünyadaki radikal kopuş/altüst oluşlar bu temel değişimden kaynaklanır. Bu değişim ekonomik bir daireyle sınırlı olmayıp bütün bir sosyal ve kültürel dünyayı biçimleyip yeniden dönüştürmektedir (Hall-Jacques, 1995:16).

Yeni Zamanlar söylemi, çalışmanın önceliğini yadsımamakla birlikte, Post-Fordist süreçte esnek hale getirilmesi ve çalışmanın insancılaştırılmasını öne çıkarır. Boş vaktin, fordist ratioya ilişkin kullanımını dışlar, özgürlükçü ve farklı seçeneklere dayalı boş vakit deneyimlerini tasarılar. Yeni Zamanlar söylemi, bu bağlamda ev yaşamına ilişkin öğeleri önemsemekte, sınıf ve parti dışında kalan kimlik ve katılımları öne çıkartmaktadır. Bir başka deyişle, ev içinde, komşu, yakın çevre, alışveriş merkezlerindeki ilişkiler, sevecen ebeveyn, sorumlu yurttaş ve çevreci rolleri de kimlik ögesi olarak önemser. Yine farklı toplumsal hareketler de, evi, kişisel ve yerel çevrenin politizasyonuna hizmet edecek şekilde kurgulamaktadırlar. Mort ve Gorz, tüketiciliğin

aldatıcılığı ve popüler zevklerin çekiciliğini öne çıkartarak, evin işlevine vurgu yaparlar (McRobbie, 1999:59).

Yeni Zaman kuramcısı olarak Mort, İngiltere’de, daha kısa çalışma süreleri ve yüksek hayat standardı sağlandığı taktirde, yaşam stilleri ve buna dayalı kimliklerde radikal dönüşümler yaşanacağını belirtir. Politik implikasyonların anahtar statü, kimlik ve yer imgesi oluşturmada belirleyici olmaktan uzak olacağını belirten Mort, insanların vakitlerinin çoğunu “ev”lerinde geçirecekleri ve “ev’e dönüşün” yeni kimlik politikaları geliştirilmesine olanak tanıyacağını vurgular. İnsanlar kimliklerini çalışma/üretim sürecinde değil daha çok tüketme ya da satın alma eylemleri yoluyla oluşturacaklardır. Mort, ev yaşamının insanları apolitik bireyciliğe sürüklemeyeceğini, aksine, eko-tüketici politikalar ve televizyon yoluyla yeni ilişki biçimlerinin devreye gireceğini ve yeni kimliklerin evin içinde de oluşabileceğini vurgulamaktadır (McRobbie, 1999:56).

Mort’un ev temelli boş zaman alanı, bir bakıma bireyselleştirilmiş boş zamana denk düşmektedir. Evde geçirilen boş zaman, bireyselleştirilmiş, büyük ölçüde iş disiplininin uzakta geçen bir zamandır. Mort, evin yeniden keşfini, insanal olanla kucaklaşma, doğallığa dönüş ya da bireysel gelişimin/ruhsal dinginliğin adresi olarak görür. Bundan dolayı Mort, endüstriyel örgütlülüğün ve beraberinde getirdiği patolojiden kaçma adına eve dönüşü önerir (McRobbie, 1999: 56-58).

Yine bir Yeni Zaman kuramcısı olarak Gorz, yeni/esnek çalışma koşullarının ya da Post-Fordist üretim sürecinin insana daha fazla boş zaman bırakacağını ileri sürer. Bunun sol politika için avantaj teşkil edeceği üzerinde durur. Gorz, çoğu işin ödüllendirici olmadığını, yaratıcılığa dayanmadığını, rutin olduğunu ve dolayısıyla yabancılaşmaya açık olduğunu belirtir ve bu yüzden çalışma-karşıtı bir söyleme yatkınlık gösterir. Eve dönüşü öneren Gorz, ev ve boş zamanın çalışmanın ve parti politikalarının yerine geçebileceğini ve politik tartışmalar için yeni alanlar oluşturacağını belirtir (McRobbie, 1999:59).

Gorz, fordist sistemin, bireye görünürde ev yani özel alan tanıdığı, ancak bunun bir yanılsama olduğunu belirtir. Fordist çalışma sürecinin yorgunluk/bitkinlik/bunaltı ve neşe kaybı üreterek bireyi zaten gündelik hayatta mutlu olmaktan uzaklaştırdığı, ona tanıdığı görece boş vakit ya da özel/ev hayatı, işteki baskı ve zorlamanın sağaltımıyla geçirildiği, extra haz-doyum zamanı olarak kullanılmadığını belirtir. Gorz, kapitalist sistem siyasal iktidarını, çalışanlara “mülksüzleştirilmelerine ve işlerinde kendilerine uygulanan zorlamalara karşı” tazminat olarak, iş yaşamı dışında “görünürde artan bir kişisel egemenlik alanı” tanıyarak (1986:86) korumaya çalıştığını belirtir.

Evin geri dönüşü, Kumar’ın da belirttiği gibi, gerçekte kimi endüstriyel ve tekno/radikal dönüşümlerin bir sonucudur. Özellikle enformasyona dayalı toplum yapılanması, eve dayalı iş ve boş zaman kullanım politikalarını yaygınlaştırmaktadır. Bu

durum, gerçekte, “sanayi öncesi ev halkını dağıtan ve insanları iş ve hazzı evin dışında aramaya iten yüzyıllar sürmüş sanayileşmeden sonra, bir anlamda eve geri dönüşün itici ideolojik gücünü sağlar. (...) Enformasyon teknolojisi, paylaşılan iş ve boş zaman faaliyetleri etrafında aile yeniden bütünleştirilebilir ve güçlenebilir. Toffler, evin bir kez daha ‘toplumun merkezi’ olabileceğini söyler. Ev, Üçüncü Dalganın doğurduğu tüm değişimlerin odak noktası haline gelir” (Kumar, 1999: 189-190).

Zygmunt Bauman’ın da belirttiği gibi, eski vatandaşlık politikaları artık ölmüştür. İnsanlar boş zamanlarını, “politikanın yüklerinden kurtulmuş olarak” evde geçireceklerdir. Toplumsal kimlikler büyük ölçüde, satın alma ve tüketme eylemleri yoluyla edinilmektedir (McRobbie, 1999:56). Ev, çalışmanın, toplumsal kimlik ve boş vaktin geçirilme sorunsalının odağını teşkil etmektedir. Evin dönüşü, modernitenin ev dışı mekanlara savurduğu kitlelerin, onlara çalışma sürecinde atfettiği kimlik politikalarının bir bakıma reddi, ya da bunun geçerliliğinin tartışılır hale gelmesinin yolunu açmaktadır.

Öz olarak, yeni zamanlar söylemi, evin önemsenmesine, merkezi statü ve kimlik oluşumuna ilişkin implikasyonların evde de üretileceğine ilişkin savlarla, kurulu toplumsal tasarımlardan ayrı, yeni bir boş vakit anlayışı öngörmektedir. Boş vakit, postfordist çalışma ortamında, salt yorgunluğun sağaltımı için geçirilmeyecek, aynı zamanda kişisel gelişim ve derin düşünümsellik için de bir avantaj sağlayacaktır.

Postmodernizm:“Anlık Zaman”, “Uçucu Kimlikler” ve “Komünal Boş Zaman”

Postmodernizm, modernliğin önkabullerinin dışalandığı yeni bir toplumsal, siyasal, kültürel toplum projesi olarak, global altüst oluşların yansıdığı mobilite bir sosyal bünyeye işaret etmektedir. Postmodernizm, yerleşik kurulu toplumsal yapıların teknoradikal değişimler sonucu yeni bir toplumsal formata bürünmesi, “değişkenlik”, “görelilik”, “uçuculuk”, “hız”, “yapaylık” vb. görüngülerle tanımlanması anlamına gelmektedir. Postmodern teorisyenler, bu yeni toplumsal dönemi farklı parametreleri öne çıkartarak çözümlenmeye çalışırlar. Örneğin, Baudrillard, “hiper gerçeklikler çağı”, Jameson “geç kapitalizmin kültürel mantığı”, Kellner, “teknokapitalizm”, Berman, “katı olanın buharlaştığı bir dönem”, Sarup, “muğlaklık dönemi”, Feyerabend “ne olsa gider”, Gellner, “aşırı görelilik ve öznelilik”, Eco, “masumiyet çağının sonu” olarak nitelendirmektedirler.

Bu yeni dönem kendisini farklı alanlarda göstermektedir. Kent, mimari, edebiyat, plastik sanatlar, sosyal bilimler, gündelik hayat vs. gibi farklı alanlar bir başkalaşım, yeni anlatım ve ifade teknikleriyle yüzleşmekte, klasik temsiliyetler yerlerini uçucu, görelilik, değişken, muğlak, simülakr, mobilite bir tanımlama dünyasına bırakmaktadır. Boş zamanların, postmodern dönem açısından taşıdığı önem ise, bu alanın kullanım değerinde

saklıdır. Boş vakitler, yeni toplumsal parametrelerin bir türevi olarak, karşıt ilişki biçimleri, sosyalite üniteleri, uçucu/değişken/geçicilik/hız ve anlam kaybıyla tanımlanan “komünal boş vakit” etkinlikleri şeklinde kendisini göstermektedir.

Postmodern kırılma, belki de kendisini en fazla zaman algılarında, mekan ve zaman arasındaki sınırların kalkmasında gösteriyor. Teknik, enformasyon, internet, uydu yayıncılık, telekomünikasyon alanındaki gelişmeler, zaman ve mekan kavramlarında dönüşümlere yol açıyor. Saat zamanının, artık modern toplumdaki zamanı temsil etmediği, anlık zaman imgesinin belirleyici hale geldiği açıktır. Bu yeni toplumda gelecek düşüncesi muğlak, geleceğin şimdinin içinde eridiği, geleceği şimdi içinde yaşamak isteği baskındır. Bu dönemde, anlık olanı arayış, geleceği beklemeye karşı tahammülsüzlük söz konusudur (Adam, 1990: 140). Özellikle telekomünikasyon alanındaki gelişmelerle (telefon, televizyon, faks, internet, e-mail vb. araçlar) zaman kavramı dönüşerek; geçmiş, şimdi ve gelecek algıları altüst olmaktadır. Gelecek şimdije dönüşüyor, zamanın anlık fasıllar halinde algılanması gelecek imgesini “sonsuz şimdije” mahkum ediyor. Gelecek, artık şimdi içinde yer alıyor. Geleceğin olmaması, hazzın ertelenemez olmasında gizlidir. Bekleme kültürü, geleceği bekleme yerini şimdije, hemene, bırakıyor (Urry, 1999: 297). Bu kültürde zaman-mekan mefhumu anlamsal içerik boşaltımıyla karşı karşıyadır. Geleceğe ilişkin bir sabırsızlık, anlık olanı arzulanış söz konusudur. Sahip olma, arzu ve haza hemen ulaşma gelecek zamanın yitimine işaret ediyor. Bu durum, zaman algısının ve bunun içerdiği zihinsel parametrelerin şizofrenik bir parçalılıkla tanımlanır hale gelmesine yol açıyor. Zaman algısının belirlediği ilişki yapıları, mekansallık, kimlikler, sosyallikler, anlık zaman formu içinde yeni dönüşümlerle karşı karşıya kalıyor. Bu durum, zaman algısının, mekansallığın tüm politik implikasyonlarını, sosyalliğin derin uzantılarını geçiciliğin, uçuculuğun, pop kültürün anlam sınırlarına hapsetmiş oluyor.

Dolayısıyla, zaman mekan arasındaki tezatlıklar yerini paralel imgelere bırakıyor. Mesaj, bilgi, yaşam tarzı ve ideolojiler paket halinde “aynı anda” dünya ölçeğinde tüketilebiliyor. Anlık zaman imgesi, küreselleşme ideolojisini tahmin edilemez boyutlarda hayata geçirme imkanı tanıyor. Bu bağlamda küresel ideolojiler, yaşam biçimleri, değer yargıları, eğlence, boş vakit etkinlikleri, hızın politikası gereği tekil bir dünyanın oluşumuna yol açıyor. Küresel eğlenceler, küresel etkinlikler, “kopya hayatlar” bu yeni toplumsal aşamanın tanımlayıcı karakteristiği oluyor. Yaşam alanları, dünyanın her yerinde küresel standartlarda dönüşüyor. Giyim/kuşam, damak zevki, heyecan ve korkular, dünya görüşü, küresel bir üniformiteye yenik düşüyor.

Tekno/radikal altüst oluşlarla tanımlanan bu dünyada, kültürler, yaşam biçimleri, yeni sosyallikler, cemaatsel oluşumlar, sanal kabileler, toplumsal yeniden üretimle başkalaşıyor. Hayat biçimleri, kimlikler, ara kişilik prototipleri kök salmaya başlıyor.

Giddens, hiper-modern bir duruma doğru hareket ettiğimizi, Bauman bu yeni toplumun Postmodern olduğunu belirtiyor. Postmodern toplumla, geleneksel sabit kimlikler yerini daha esnek ve akışkan kimliklere bırakıyor. Dolayısıyla kimlik fikri söylemsel bir temaya dönüşmüş oluyor (Urry, 1999: 292).

Postmodern süreçte, kültür görselleşmiştir, sabit/kararlı kimlikler çözülerek yerini kaygan, kırılabilir, esnek kimliklere bırakmıştır. Zaman geleneksel anlamını yitirerek anlık sürelerle tanımlanır olmuştur. Kentsel kurgu bağlamında yer simüle edilmiştir. Anlık zaman mekanı kuşatmış, mekan ve zaman metalaşarak görsel tüketime açılmıştır. Bu toplumun eylem tarzı “komünal boş zaman” pratiği şeklindedir (Urry, 1999: 297).

Postmodern kültürde özne; parçalı, bağlantısız ve “çoşkulu yoğunluklar değişimi” şeklinde konumlanmakta ve benlik; kaygı, derinlik, gerçeklik ve tutarlılığı artık taşımamaktadır. Postmodern kuramcılar, öznenin kaybolduğunu, yığınlara dönüştüğünü, kültürün parçalı, kopuk, ayrık ve de kesintili bir yaşamla tanımlanır hale geldiğini belirtirler. Bu bağlamda kimlik kararsızdır ve gözden kaybolmuştur. Benlik TV yöneltimlidir. “TV benliği”, medya simülakrumundan beslenen elektronik bir metadır. Pazar kimliği, gösteri toplumunda tüketicilikle tanımlanmaktadır (Kellner, 1992: 14).

Bu bağlamda, boş vakit etkinliği olarak televizyon izlemek, postmodern kültürün odağında yer almaktadır. Postmodern kuramlar, “biçimle, özellikle ‘temsili gerçekçilik’in parçalanması TV’nin yalın anlatılarıyla ilgilenir. Yaygın VCR kullanımının eşlik ettiği, kimi açılardan programlardan daha zevkli hale gelen Miami Vice, MTV, Max Headroom, reklamlar gibi postmodern TV’de, gösteren, serbest kalmıştır ve imajlar, anlatı üzerinde üstünlük kazanır, estetik baskındır ve izleyici, imaj fazlalığının serbest oyunu tarafından baştan çıkarılır. Baudrillard’da bu argüman en uç noktasına dek taşınır –kültür, gösterilen veya içerik ya da etkiler olmaksızın saf imajlar halinde parçalanır. Düzlüğün ya da derinliksizliğin ve tözsüz, yüzeysel ve tek-boyutlu oldukları, görünüşlerin ötesinde, çoklu yaşam biçimleri ve modaların oyuncu şekilde benimsenmesi ve atılması dışında benliğin olmadığı, modanın değil, sadece modaların olduğu söylenmektedir” (Urry, 1999: 292-293).

Postmodern kültür bağlamında, sabit eğilimler, kültürel beğeniler ve boş vakit etkinliği olarak kavranan yaşam tarzları çözülmektedir. Sınıfsal ya da komşuluk temelli sosyallikler yerine, geçici deneyimler ve yüzeysel estetik oluşumlar öne çıkmaktadır. Kentler, yer imgesi ve mekansal kimlik tüketiminin merkezi haline gelmektedirler. Haz, imaj, gösterge ve simgelerin tüketimiyle günlük hayat göndergelerin değiş-tokuşuna indirgenmiştir. Boş zaman deneyimleri çoğunlukla hazzın tüketilmesini içeren özellikle, konulu parklar, turistik mekanlar ve eğlence merkezlerinde yaşanmaktadır. Etkinliklerdeki ortak nokta, seyirsellik, popülerlik, zevk vericilik ve dolaysız erişilebilir olma gibi ölçütlerdir. Metropollerdeki sanatsal alt kültür grupları da (bohemler ve

avangardlar) popülerleşmekte ve taklit edilmektedir. Kentli yeni dalganın, moda, benliğin sunumlanışına ve “görünüşe” duydukları ilgi, klişe imajlar peşinde koşan kitle toplumunun öbür yüzüne işaret etmektedir. Kentsel imgelerin tüketimi, aylıklık ve eğlence bölgelerine katılım yeni sosyalliklere ve eklettik yaşamlara kapı açmaktadır. Gösterişçi temsil, gündelik beğeniye uygun giyinme ve benliğin sunumu peşinde koşan kitlelerin boş zaman deneyimleri, geçici sosyal öbekleşmelere dayanmaktadır (Featherstone, 1996: 160-163).

Hoggett ve Bishop’a göre, sosyal bir gruba mensup üyeler kendi gruplarının kimlik ve tanımlayıcı niteliklerini tüketilecek birer meta olarak görürler (Urry, 1999 :300). Grup kimliği, meta tüketimine koşullanmış anamalcı toplum açısından bir tüketim nesnesidir artık. Grupsal/cemaatsel kültür ve buna dayalı kimlikler, gerçekte genel sistemin dolaşıma soktuğu bir özelliğe sahiptir. Grupsal, cemaatsel sosyallikler, bir bakıma marka, imaj, gösterge, statüsel duruş, sınıfsal yükselme vb. ifade dillerine karşılık verirler.

Bunlar bir bakıma, meta tüketme gibi imaj tüketme, yeni ifade, sunumlama imkanları kullanma anlamına geliyor. Bu tür sosyallikler, “sadece edilgin bireysel boş zaman etkinlikleri değildir, ayrıca ‘iletişime, vermeye, yaratıma ve estetik hazza, yaşamın üretimi ve yeniden üretimine, sevecenliğe, fiziksel, duysal ve entelektüel kapasitelerin gerçekleştirilmesine, meta-dışı kullanım-değerlerinin yaratımına’ da bağlıdırlar” (Gorz, 1985; Urry, 1999:300).

Harrison’a göre, “ister yaş-grubu, cinsiyet, ırk, sınıf veya isterse komşuluk olsun, kültürel ‘grup’ normlarını aşma istekliliği sayesinde, bir hizmet sınıfı, başka pek çok grubun kültür ve boş zamanı üzerinde etkide bulunur. Harrison, kimliğin bu ‘merkez-bozumu’nun oyun, kimliklerin başlayış/bitiş ve vekaleten diğer insanların yaşamlarına katılma olanakları sayesinde sınırların aşılmasına yol açtığını öne sürer: Tema parkları, ortaçağ panayır ve şölenleri, pop festivalleri ve ‘canlı’ müzeler, katılımcılar açısından yeni anlamlar taşıyan kimliklerin geçici olarak benimsenmesi için olanaklar sağlar. Postmodernizmin parçası olarak, bu grup normlarının parçalanması, insanların, ‘geleneğin mirasından ya da kolektif beklentilerinden kurtularak’, eklettik yaşamlara yönelmelerine ve pazaryerinde serbestçe davranmalarına izin verir. Fakat öte yandan bu tüketiciler bağlılıklarında vefasızdırlar ve talebin doyurulması veya denetimi daha az kolaydır”(Harrison, 1991:159; Urry, 1999:307).

Dolayısıyla postmodernist toplumsal proje, modernist, fordist çalışma ve boş vakit tasarımları dışında, daha esnek, görselliğin klavuzluğuna hapsolmuş, uçucu, mobilite, geçici sosyalliklerin, sanal kabilelerin, netperest cemaatlerin, imaj tuzaklarının, tüketim ayınlarının, kitlesel aktivitelerin, hız/pop/fast food/fitness center vb. eklettik yaşamlarla tanımlanmaktadır. Uçuculuk, görelilik, değişkenlik ve yerleşik kimliklerden arınıklıkla kendini var kılan bu toplum, hiç kuşkusuz Urry’nin de dediği gibi kendisini öznenin

yitimi, sabit kimliklerden bağımsızlık, meta fetişizmi ve geçiciliğin tüm uzantılarına açıklık gösteren “komünal boş vakit” kullanımında bulunmaktadır.

Sonuç Ya Da Boş Zamanın Geleceği

Boş zaman günümüze gelinceye kadar farklı değersel anlam imgeleriyle yüklü bir faaliyet alanı olarak görülmüştür. Kimi zaman, çalışmanın yeniden üretimi için gerekli sınırlı-sorumlu kullanımı olan bir alan, kimi zaman da eğlenme, dinlenme, hayattan zevk alma gibi hedonist değerlere dayalı algılandı ya da kişilerin kendilerini ifade etme, benliklerini kurma ve varoluşu yeniden ikame etme vb. amaçlara hizmet edici şekilde görüldü.

Boş zamana ilişkin kuramsal yaklaşımlarda kavramın modern zamanlarla birlikte bir anlam/içerik kayması yaşadığı, nesnel anlamı dışında farklı anlam yükleriyle kendini var kıldığı ve bu zamanın kullanımının birey dışı egemen manipülasyona ayarlı biçimde alınır satılır hale geldiğine ilişkin görüşler ağırlık taşımaktadır.

Modern toplumda boş zamana ilişkin yaklaşımların bir kısmı, boş zamanı kapitalizmin sağaltımı, çalışmanın yeniden üretimi ve yaşanan yalnızlık, yabancılaşma ve psikopatolojinin giderilmesi için geçirilen bir zaman olarak görüyorlar. Boş vaktin bireysel gönenç, toplumsal özgürleşim, düşünsel derinleşmeden çok, kapitalizmin gereksindiği emek gücünü yeniden ikame etmek için ve kapitalizmin yol açtığı yorgunluğun giderilmesi için kullanıldığı savındadırlar.

Boş zamanı işin/çalışmanın bir uzantısı olarak görmek de yaygındır. Zira, çalışma etiği ve değerleri boş zamanda da geçerlilik arz ediyor. İş/çalışma sürecinde gözlenen kuralcılık, disiplin, bürokratiksellik vs. aynen boş zamana da yansımakta ve çalışmanın ilke, kural ve baskıcılığı bu alanı da kuşatmaktadır. Boş zaman, iş'e ait ratio'nun av sahası haline gelerek bürokratikleşmektedir. Çalışmanın mantığı ile boş vaktin mantığı arasındaki farkın kaybolması çoğunlukla teknolojinin rasyonelinden kaynaklanıyor. Teknolojik rasyonalite, toplumsal hayatı; eğlence, oyunlar, spor, talih oyunları, hobiler vb. her alanı kâr/maliyet hesaplarının emrine sokarak, bu alanın işteki gibi optimal geçirilmesini yine tecimsellik, standartlaşma, tekdüzelik, kitlesellik esprisine göre dönüştürmektedir.

Boş zaman olgusu yakın gelecekte üzerinde en fazla durulacak konuların başında yer alacağı benziyor. Toplumsal refahın artmasıyla birlikte insanların zorunlu çalışmadan arta kalacak zamanlarının çok olacağı tahmin edilmektedir. Endüstri sonrası toplumda çalışanların, gelir düzeyinin yükselmesi ve otomasyonun etkisiyle kimi bağlayıcılıklardan kurtularak daha fazla boş vakit bulacakları ve zorunlu işlerin elektronik sistemin üzerine yıkılacağı bir gerçektir. Çalışma sürelerinin azalması ise gelecekte toplumları boş zaman merkezli olarak dönüştürecektir. Endüstri sonrası toplumda işlerin otomasyon sistemi sayesinde daha kısa zamanda ve daha etkin yerine getirilmesiyle oluşacak boş vakitler,

bireysel ve toplumsal bilincin yeniden şekillenmesine imkan tanıyacaktır. Endüstriyel süreçle evden savrulan kitleler için “ev” yeni bir yönelim odağı haline gelecek, bilgisayar/internet imkanlarıyla iş’in evde yapılması dolayısıyla yeni çalışma/üretim süreçleri oluşacaktır. Bu durum, yeni insan, yeni toplum tipi, yeni kimlik ve toplum politikaları geliştirilmesini olanaklı kılacaktır. Batıda, moderniteye yönelik eleştirel kuramlar, ve özellikle “Yeni Zamanlar” söylemi, postfordist ve postmodernist yaklaşımlar, tekno/radikal dönüşümlerin meydana getirmekte olduğu değişimlerin yeni kimlik, sınıf, kentsel alan, ırk, toplumsal cinsiyet, politik söylem vb. noktalardaki izdüşümlerini açıklama çabasıdadırlar.

Giderek iş’ten bağımsız tanımlanmaya/anlaşılmaya çalışılacak boş vaktin, daha profesyonel bir kullanım değerinin olacağı tahmin edilmektedir. “Boş vakit değerlendirme uzmanlığının” gelecekte en fazla gereksinilen profesyonel meslekler arasında yer alacağını kestirmek güç değildir. Bu tarz bir boş vakit tasarımcılığının da sonuçta, sistemle uyumlu etkinlik, eğlence, ifade biçimlerinin geliştirilmesine dolayısıyla bireysel ve toplumsal bilincin planlı/örgütlü kapitalizmin toplumsal mühendislik hesaplarına göre düzenlenmesine yarayacağı açıktır. Nitekim boş vakitlerin, örgütlü kapitalizmin ilkelerine uygun tarzda kullanımı giderek yaygınlık kazanıyor. Bu alanda boş zaman endüstrileri, tüketim ekonomisi, medya, hegemonik ideoloji, kültür endüstrisi, turistik organizasyonlar vs. kıyasıya bir rekabet içindedirler. Bu iktidar aygıtları boş vaktin bireysel istekler yönünde geçirilmesi yönündeki duyarlılıkları sınırlamayı amaç edindiklerinden bireysel egemenlik boş vakit kullanımında neredeyse tali/görünmez bir konumdadır. Kitle tüketimine uygun boş vakit kullanımı daha bir yaygınlık arz etmektedir.

Boş vaktin ve bu alandaki değer üretiminin hayatın merkezi ögesi haline gelmesi (ki bugün, eğlence, tüketim, kültür mekanları, turistik aktiviteler, statü/gösterge/imaaj üretim alanları vs.) durumunda, toplumsal yapı ve yaşam alanları boş vaktin anlam çerçevesine uygun tarzda yeniden dönüşecektir. Bu ise, yerleşik yapısal öğelerin biçim değiştirmesine, kimlik, politika, toplumsal cinsiyet, kentsel alan ve mekanlar, üretim/tüketim ilişkileri, alt yapı/üstyapı öğeleri, sınıfsal ve tüketimsel performans ölçüleri, zihinsel paradigmlar vb. her bir toplumsal öge, yeni altüst oluştan etkilenecektir. Bu yeni toplumsal yönelim, hiç kuşkusuz yerleşik/kurulu değer örgülerini dışlama üzerine kurulduğundan, kendisi yerleşik/sabit kimlik inşa eğiliminden uzak gözükmektedir. Postmodernist görüntü, boş vakit ve buna dayalı mekan ve etkinlik alanlarında dönüştürücü bir çizgi tutturacak gibidir.

Kaynaklar

- Adam, B., *Time and Social Theory*, Cambridge: Polity, 1990
- Applebaum, Herbert, "İş ve Boş Zaman", çev. N.Saatçioğlu, *Cogito*, Sayı 12, 1997
- Argın, Şükrü, "Boş Zamanın Toplumsal Anlamı Üzerine Notlar", *Birikim*, Sayı 43, Kasım 1992
- Aydoğan, Filiz, *Medya ve Serbest Zaman*, İst: Om Yay., 2000
- Batmaz, Veysel, "Popüler Kültür Üzerine Değişik Kuramsal Yaklaşımlar" *İletişim*, No 1, 1981
- Baudrillard, Jean, *Tüketim Toplumu*, Çev.H.Deliçaylı-F.Keskin, İst:Ayrıntı Yay.,1997
- Baudrillard,Jean, "Bir Tüketim Kuramı Üzerine" çev. O.Olcay Kural, *Cogito*, sayı 5 Güz 1995
- Bauman, Zygmunt, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, çev.Ü.Öktem, İst: Sarmal Yay., 1999
- Corcoran, E.-Wallich, P., "Trading leisure time for more goods" (*The Analytical Economist*), *Scientific American*, Sept 1991 v26 n3
- Davies, Martin "Another Way of Being: Leisure and the Possibility of Privacy", *The Philosophy of Leisure*,Ed., Tom Winnifirith ve Cyrill Barrett, The McMillian Press, London, 1989
- Eby, Clare Virginia, "Veblen's Assault on Time" *Journal of Economic Issues*, Sept. 1998 v32 n3
- Featherstone, Mike, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. M.Küçük, İst: Ayrıntı Yay., 1996
- Fromm, Erich, *Sağlıklı Toplum*, çev. Y.Salman-Z.Tanrısever, İst: Payel Yay., 1990
- Gonçarov, İvan, *Oblomov*, (çev. S.Eyüboğlu, E.Güney), İst: Sosyal Yay., 1983
- Gorz, Andre, *Elveda Proleterya*,Çev. H.Tufan, İst: Afa Yay., 1986
- Gorz, Andre, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, çev. I.Ergüden, İst: Ayrıntı Yay., 1995
- Gorz, Andre, *Kapitalizm Sosyalizm Ekoloji (Yönelim Bozuklukları Arayışlar)*, çev. I.Ergüden, İst: Ayrıntı Yay, 1993
- Hall, Stuart, Jacques, Martin, *Yeni Zamanlar 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, çev. A.Yılmaz, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1995
- Horkheimer-Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği II*, çev.O.Özgül, İst: Kabalcı Yayınevi, 1996
- Ibrahim, Hilmi, *Leisure and Society (A Comparative Approach)*, USA:Wm.cBrown Publishers, 1991
- Juniu, Susana "Downshifting:Regaining the Essence of Leisure" *Journal of Leisure Research*, Vinter 2000, v32, i1
- Kellner, D. "Popular culture and the construction of postmodern identities", in S.Lash and J. Friedman (ed) *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell, 1992
- Kumar, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev.M.Küçük, Ank: Dost Kitabevi Yayınları, 1999
- Lafargue, Paul, *Tembellik Hakkı*, çev. V.Günyol, İst: Cumhuriyet Gaz.Yay, 1999
- Lafargue, Paul,"Tembellik Hakkı'ndan Seçmeler", *Cogito*, Sayı 12, 1997
- Marx, K."Boş Zaman Üzerine Seçmeler", *Cogito*, 1997/12
- McClay, Wilfred M., "Fifty Years of 'The Lonely Crowd' . (50th anniversary of publication of David Riesman's book 'The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character') *The Wilson Quarterly*, Summer 1998 v22 n3
- McRobbie, Angela, *Postmodernizm ve Popüler Kültür*, çev. A.Özdek, İst: Sarmal Yay, 1999
- Oskay, Ünsal, *Çağdaş Fantazya, Popüler Kültür Açısından Bilim-Kurgu ve Korku Sineması*, Ank:

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2002 12 (1)

Ayko Yay., 1982

Oskay, Ünsal, Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri, İst: Der Yay., 1993

Parker, Stanley, The Sociology of Leisure, London: George Allen-Unwin LTD, 1979

Real, Micheal, R, Mass Mediated Culture, Prentice Hall.Inc.Englewood Cliffs, N.J.O7632, 1977

Rojeck,Chris, Decentring Leisure, London: Sage Publication, 1995

Russel, Betrant, Aylaklığa Övgü, (çev.M.Ergin), İst: Cem Yay., 1990

Urry, John, Mekanları Tüketmek, çev.R.Öğdül, İst: Ayrıntı Yayınları, 1999

Veblen, Thorstein, Aylak Sınıf, çev.İ.User, İst:Marmara Üni.Yayı, 1995

Webster, F-Robins, K., “Plan and Control: Towards a Cultural History of the Information Society”
Theory and Society, 18, 1989